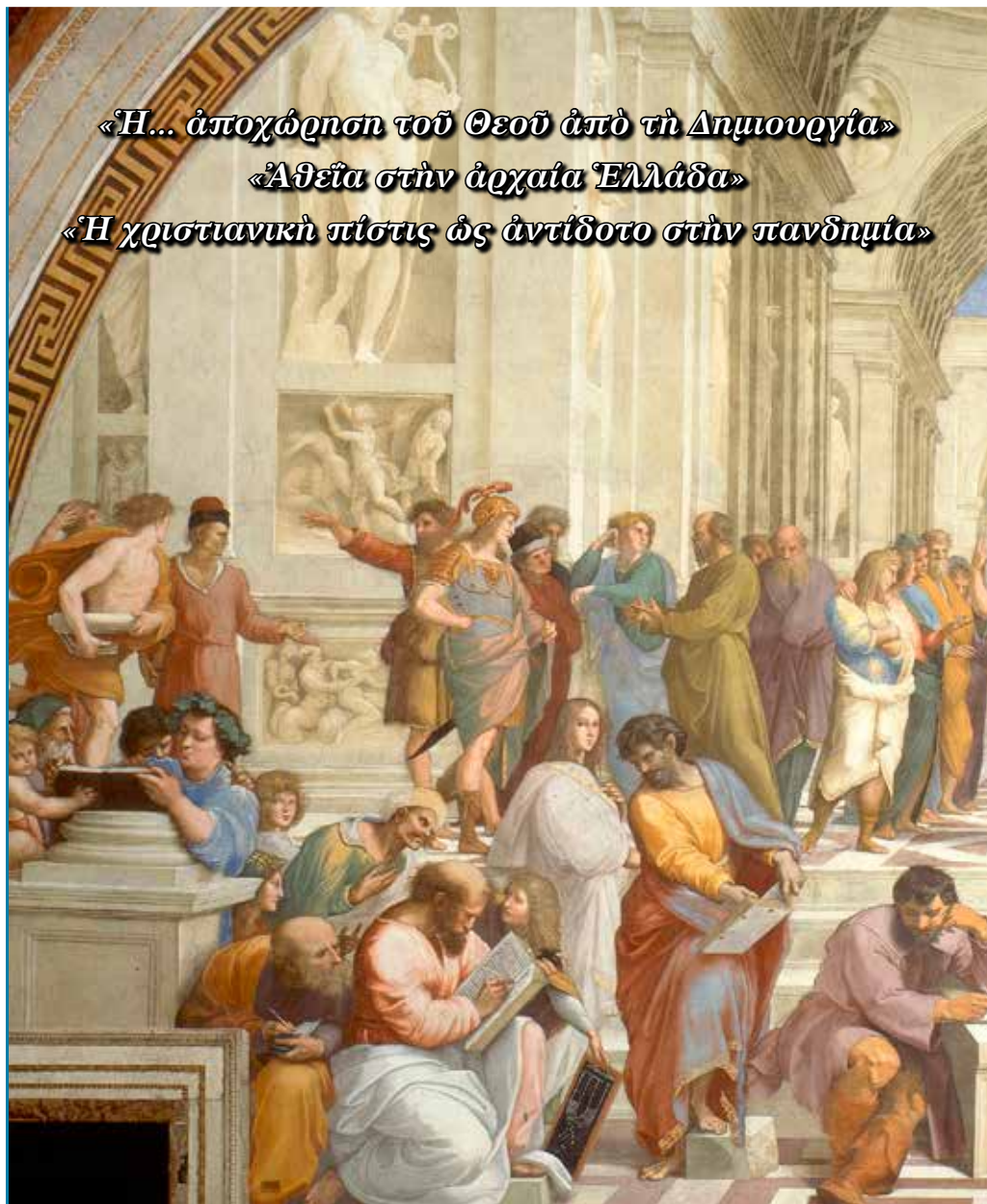

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΤΕΧΝΗ

ΕΤΟΣ 83^ο ΜΑΡΤΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2020 ΑΡΙΘ. 780

«Η... αποχώρηση του Θεού από τη Δημιουργία»

«Αθεΐα στην αρχαία Ελλάδα»

«Η χριστιανική πίστις ως αντίδοτο στην πανδημία»

«ΕΩΣ ΘΑΝΑΤΟΥ... ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ» Γ.Β.Μ.	41
Η... ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΕΑΣ	43
ΑΘΕΪΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ • ΜΕΡΟΣ Α΄ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ	50
Η ΕΠΟΠΟΪΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ	64
Η ΓΕΝΝΑ ΜΟΥ (ΠΟΙΗΜΑ) ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝ. ΣΑΝΤΑΡΜΗΣ	70
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΥΜΕΡΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ	72
ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΜΒΡΙΑΣ	00
Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΙΣΤΙΣ ΩΣ ΑΝΤΙΔΟΤΟ ΣΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	39

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ»

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΕΧΝΗ

www.xee.gr • ΚΩΔΙΚΟΣ 1692.

Διμηνιαίο περιοδικό

Έκδοτης

«Χριστιανική Ένωση Ακτίνες»

Καρύτση 14, 105 61 Αθήναι, Τηλ. 210 32.35.023

Διευθυντής Σύνταξης

Γιάννης Κ. Τσέντος

Θεόφιλον 1, 166 74 Γλυφάδα

Η Επιτροπή επιφυλάσσει σέ έαυτήν τό δικαίωμα νά μήν δημοσιεύει
ή νά συντέμνει κατά τήν κρίση της όποιοδήποτε χειρόγραφο. Χει-
ρόγραφα, δημοσιευόμενα ή μή, δέν έπιστρέφονται.

Δημιουργικό - Έκτύπωση

«Λυχνία Α.Ε.» Όθολοηρωμένες ρύσεις έντυπης έπικοινωνίας

Άνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυλο Άχαρνών, Τ. 210 3410436, F. 210 3425967

www.lyhnia.com, info@lyhnia.com

Τόπος έκδοσης: Άθήνα, Άπρίλιος 2020

Εικόνα έξωφύλλου

Ραφαήλ, μέρος τής περίφημης νωπογραφίας

«Η Σχολή των Άθηνών» στο Βατικανό, 1510-1511

Τιμή τεύχους 2€
Έτήσια συνδρομή
Έσωτερικού 10€
Έξωτερικού 20€

«ΕΩΣ ΘΑΝΑΤΟΥ... ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ»

Εὐστοχος ὁ χαρακτηρισμός. Τί ἦταν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ἥρωες καὶ οἱ μάρτυρες τοῦ Χριστιανισμοῦ; Ἄνθρωποι ποὺ πίστεψαν στὴν ἀλήθεια καὶ γιὰ χάρι τῆς ἀλήθειας θυσιάσαν τὴ ζωὴ τους. Ριψοκινδύνευαν τὰ πάντα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, γιὰ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν τὴν ἀλήθεια. Καμιά ὑποχώρηση

Ἔτσι εἶναι. Ἡ θυσία ὄχι μόνο ὑπηρετεῖ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Δὲν ὑπῆρξαν ἀληθινὰ μεγάλες μορφὲς χωρὶς τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας καὶ αὐταπαρνήσεως. Ἡ λυδία λίθος τῆς γνησιότητος ἐνὸς ἔργου καὶ τῆς ἀξίας ἐνὸς ἡγέτου εἶναι ἡ θυσία. Ὅποιος δὲν εἶναι πρόθυμος σὲ θυσίες δὲν κάνει γιὰ ἡγέτης καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μᾶς παρουσίασε τὴ θυσία στὴν ἰδανικὴ τῆς μορφῇ, στὴ θυσία τοῦ ἐγώ. Χωρὶς αὐτὴ τὴ θυσία, κάθε ἄλλη δὲν εἶναι θυσία. Ἀκριβῶς γιατί εὐκολότερα κανεὶς θυσιάζει τὴ ζωὴ του, παρὰ τὸ ἐγώ του.

ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς ἀλήθειας. Λάτρευε τῆς ἀλήθειας. Στὴν γενναία ψυχὴ τους ἀντηχοῦσε ἡ διακήρυξη τοῦ ἀποστόλου Παύλου: **«Οὐ δυνάμεθά τι κατὰ τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας»** (Β' Κορινθ. ιγ' 8). Δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τίποτα ἐναντίον τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ τὰ πάντα γιὰ τὴν ἀλήθεια. Καμιά θυσία δὲν μᾶς λυγίζει. Σύνθημά μας ἔχουμε τὸ **«ἕως θανάτου ἀγωνίσαι περὶ τῆς ἀληθείας»** (Σοφ. Σειράχ δ' 28).

Αὐτοὶ ἦταν οἱ μάρτυρες, οἱ ἥρωες τῆς πίστεως. Βάδιζαν στὰ ἴχνη τοῦ Ἀρχηγοῦ τους, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος στὴν

πιὸ κρίσιμη ὥρα τοῦ μαρτυρίου Του, μπροστὰ στὸν Πιλάτο, διακήρυξε: **«Εγὼ εἰς τοῦτο γεγέννημαι καὶ εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ»** (Ιωάν. ιν' 37). Ἦλθα στὸν κόσμον, γιὰ νὰ κηρύξω τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ μαρτυρήσω γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ἀδιάσπαστα συνδεδεμένη ἡ ἀλήθεια μὲ τὴ θυσία. Ἡ ἀλήθεια ἀπαιτεῖ θυσίες, καὶ ἡ θυσία θεμελιώνεται στὴν ἀλήθεια. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀλήθεια ποὺ ὁμολογεῖται καὶ διακηρύσσεται σὲ κάθε στιγμή, χωρὶς θυσία. Καὶ ἡ ἀπουσία τῆς θυσίας, ὅπως καὶ τῆς ἀλήθειας, ἀπὸ τὴν ὑλιστικοκρατούμενη ἐποχὴ μας, θὰ ἔπρεπε νὰ

μᾶς ἀνησυχεῖ. Ἀλλὰ ἡ θυσία ἀπαιτεῖ γενναίες καρδιές, ποὺ ἐμπνέονται καὶ μαθητεύουν στὸ πῦρ μεγάλο σχολεῖο τοῦ ἥρωισμοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν σκιά τοῦ Σταυροῦ. Στὴν μορφὴ τοῦ σταυρωμένου Λυτρωτῆ ἀτενίζουν τὸ ἀπαράμιλλο πρότυπό τους.

Ἔτσι εἶναι. Ἡ θυσία ὄχι μόνο ὑπηρετεῖ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Δὲν ὑπῆρξαν ἀληθινὰ μεγάλες μορφές χωρὶς τὸ πνεῦμα τῆς θυ-

*Ἀλλὰ τὸ σάλπισμα τοῦ
ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς θυσίας,
τὸ χαρακτηριστικὸ γνώ-
ρισμα τοῦ Χριστιανισμοῦ,
ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴ ἀνά-
γκη τῶν καιρῶν μας. Καὶ
σήμερα ἀπαιτεῖται πρω-
τοχριστιανικὸς ἡρωϊσμός,
γιὰ νὰ μὴ συμβιβασθεῖ
κανεὶς καὶ ὑποκύψει στὸν
ἐλκυστικὸ πειρασμὸ τοῦ
βολέματος. Εἶναι πράγ-
ματι φοβερό! Κάποτε οἱ
Χριστιανοὶ ἀνηφοῦσαν τὰ
λιοντάρια. Ἦταν οἱ ἴδιοι
«λέοντες πῦρ πνέοντες».
Σήμερα;...*

σίας καὶ αὐταπαρνήσεως. Ἡ λυδία λίθος τῆς γνησιότητος ἐνὸς ἔργου καὶ τῆς ἀξίας ἐνὸς ἡγέτου εἶναι ἡ θυσία. Ὅποιος δὲν εἶναι πρόθυμος σὲ θυσίες δὲν κάνει γιὰ ἡγέτης καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μᾶς παρουσίασε τὴ θυσία στὴν ἰδανικὴ τῆς μορφῆ, στὴ θυσία τοῦ ἐγώ. Χωρὶς αὐτὴ τὴ θυσία, κάθε ἄλλη δὲν εἶναι θυσία. Ἀκριβῶς γιὰτὶ εὐκολότερα κανεὶς θυσιάζει τὴ ζωὴ του, παρὰ τὸ ἐγώ του.

Αὐτὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς θυσίας στὴν ἰδανικὴ του μορφῇ μᾶς τὸ παρουσίασε ὁ Χριστιανισμός. Καὶ ἦταν πραγματικὰ μιὰ θυσία ὁμορφῆς, ἀγνῆς, καθαρῆς, μοναδικῆς. Παιδιὰ καὶ νέοι καὶ τρυφερὲς παρθένες καὶ γέροντες δὲν δίστασαν, ξεπερνώντας τὴ φυσικὴ ἀδυναμία, νὰ προσφέρουν μὲ ἐνθουσιασμὸ τὴν πιδὼ ὡραία θυσία ποὺ γνώρισε ποτὲ ὁ κόσμος. Ἡ θυσία αὐτὴ δὲν ἦταν ἀναγκαστικὴ. Δὲν προσφερόταν, γιὰτὶ δὲν μπορούσαν νὰ τὴν ἀποφύγουν. Ἦταν ἐθελούσια. Γινόταν μὲ χαρὰ. Ἀνάβλυζε ἀπὸ τὸ νεκρωμένο ἐγώ καὶ τὴν ἀγάπη στὴν ἀλήθεια ποὺ ὑπηρετοῦσαν. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ ματωμένο πρόσωπο ἀνθίζε οὐράνιο τὸ χαμόγελο, τὴν ἴδια στιγμή ποὺ τὸ πληγωμένο σῶμα τὸ διαπερνοῦσε ἡ ρομφαία τοῦ πόνου.

Ἀλλὰ καὶ ὅταν σταμάτησαν οἱ αἵματηροὶ διωγμοὶ καὶ τὰ δόντια τῶν θηρίων τὰ ἀντικατέστησαν ἡ εἰρωνεία, ὁ χλευασμός, ἡ ἀπώλεια θέσεων, ἀξιωματῶν, προνομίων, καὶ τότε οἱ ἀληθινοὶ πιστοὶ δὲν ἤξεραν ἄλλη γλῶσσα καὶ δὲν ἀκολουθοῦσαν ἄλλη τακτικὴ ἀπὸ τὴ θυσία. Ἀνυποχώρητοι σὲ ἐκβιασμοὺς καὶ ἀπειλές, ἥρεμοι, στέκονταν ὀρθοὶ στὴν χριστιανικὴ τους ἔπαλξη, στὴν ἀλήθεια ποὺ ἀγαποῦσαν μὲ πάθος. Καμὴν παραχώρησι στὴ σκοπιμότητα καὶ στὸ ψέμα. Πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Τίποτε ἄλλο.

Ἀλλὰ τὸ σάλπισμα τοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς θυσίας, τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῶν καιρῶν μας. Καὶ σήμερα ἀπαιτεῖται πρωτοχριστιανικὸς ἡρωϊσμός, γιὰ νὰ μὴ συμβιβασθεῖ κανεὶς καὶ ὑποκύψει στὸν ἐλκυστικὸ πειρασμὸ τοῦ βολέματος. Εἶναι πράγματι φοβερό! Κάποτε οἱ Χριστιανοὶ ἀνηφοῦσαν τὰ λιοντάρια. Ἦταν οἱ ἴδιοι «λέοντες πῦρ πνέοντες». Σήμερα;...

G.B.M.

Η ... ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

Ἡ ἔφεση τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατανοήσει τὸν θαυμαστὸ κόσμον ποὺ τὸν περιβάλλει εἶναι ἀσυγκράτητη, διότι εἶναι Θεόσδοτη («καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς», Γεν. θ' 1). Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖ τὸ ὑψηλὸ προνόμιό μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι προικισμένος, τὸ λογικὸ. Συγχρόνως ὅμως διακατέχεται καὶ ἀπὸ δέος, ἔχοντας ἔμφυτο τὸ αἶσθημα τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς ἀνώτερης δυνάμεις, ἡ ὁποία κυβερνᾷ τὸ σύμπαν. Ἡ ὅλη ἱστορία τῆς ἐπιστήμης μοιάζει σὰν μιὰ συνεχὴς διαμάχη μεταξὺ τῶν δύο ἀντίθετων αὐτῶν αἰσθημάτων, τῆς λογικῆς καὶ τοῦ δέους. Μιὰ διαμάχη στὴν ὁποία τὸ λογικὸ κερδίζει σταθερὰ ἔδαφος, ἀπωθώντας τὸ δέος!

Ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης δίνει ἔτσι τὴν ἐντύπωση ὅτι «ἐκδιώκει» σταδιακὰ τὸν Θεὸ ἀπ' τὴ δημιουργία.

Συμβαίνει ὅμως ἔτσι;

Ὅταν μέσα ἀπὸ τὶς προκλήσεις τῆς ἐπιστήμης ἀναδεικνύεται ἡ σοφία τοῦ Δημιουργοῦ

Κάθε νέα ἐπιστημονικὴ ἰδέα ἀποτελεῖ καὶ μιὰ πρόκληση, ἰδιαίτερα ὅταν θίγονται παγιωμένες θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις. Τὴν ἀρχικὴ ἀναστάτωση ἀκολουθεῖ μιὰ (μακροχρόνια πολλὰς φορές) περίοδος σύγχυσης καὶ ἀντιπαράθεσης, μέχρις ὅτου οἱ νέες ἰδέες (ἐὰν δὲν ἀπορριφθοῦν) διαμορφωθοῦν καὶ ἐνταχθοῦν στὸ γενικώτερο ἐπιστημονικὸ πλαίσιο. Καὶ τότε, στὴν τελικὴ τους μορφή, κατὰ κανόνα καὶ χωρὶς γνωστὴ ἐξαίρεση, ἀναδεικνύουν μιὰ μεγα-

λοπρεπέστερη εἰκόνα τῆς δημιουργίας ἀπ' αὐτὴν στὴν ὁποία εἶχαμε ἐπαναπαυθεῖ.

Ἡ παράδοση διαδρομὴ τοῦ ἀτόμου

Ἕνας διακεκριμένος φυσικὸς συνήθιζε νὰ ρωτᾷ τοὺς σπουδαστές του: «Ἐὰν ὅλη ἡ γνώση χανόταν σὲ ἓνα κατακλυσμὸ, ποῖο ἀπλὸ μῆνυμα θὰ παρεῖχε στοὺς ἐπιζῶντες τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπιστημονικὴ ἐνημέρωση»; Καὶ ἀπαντοῦσε ὁ ἴδιος: «Ἡ πληροφορία ὅτι τὰ πάντα ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικροσκοπικὲς ὀντότητες, ποὺ ὀνομάζονται ἄτομα!»

Ἡ ἀτομικὴ σύσταση τῆς ὕλης! Ἐκίνησε σὰν «ὕλιστική» (φυσιοκρατικὴ) φιλοσοφικὴ ἀντίληψη ἀπὸ τὸν Λεύκιππο καὶ τὸν μαθητή του Δημόκριτο (~460-370 π.Χ.), υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπικούρειους (Ἐπίκουρος 341-270 π.Χ.), ἀλλὰ ἀπαξιώθηκε ἀπὸ τὸν

μεγάλο Άριστοτέλη (384-322 π.Χ) και ξεχάστηκε, για να ανασυρθεί απ' την αφάνεια 2000 χρόνια αργότερα. Όχι χωρίς έντονες αντιδράσεις της Παπικής εκκλησίας.

Και όμως, η σύγχρονη ατομική θεωρία αποτελεί ό,τι ευγενέστερο και «πνευματικώτερο» θα μπορούσε να διανοηθεί κάποιος για τη σύσταση της ύλης! Η ύλη δεν είναι κάτι συμπαγές και παχύ. Είναι στην πλειονότητα κενός χώρος, στον οποίο κυριαρχούν δυνάμεις μεταξύ αδιόρατων στοιχειωδών σωματιδίων. Ηλεκτρόνια, πυρήνες, άτομα, μόρια, με κορυφαίο το μόριο της ζωής DNA. Ένας μυστικός, αδιόρατος κόσμος, που καθορίζει εν πολλοίς τις ιδιότητες των σωμάτων, από τους κόκκους της άμμου μέχρι τα τεράστια ουράνια σώματα, από τους πλέον απλούς οργανισμούς μέχρι το κορυφαίο δημιουργήμα, τον άνθρωπο.

Και όλα αυτά ξεκίνησαν σαν μια «ύλιστική» (ίσως και αθεϊστική) κοσμοθεωρία!

Και όμως κινείται!

Την ίδια περίπου εποχή με την αναβίωση της ατομικής θεωρίας, ο Γαλιλαίος (1564-1642) ανέτρεπε την αντίληψη ότι η γη είναι ακίνητη. «Και όμως κινείται», φέρεται να ψιθύρισε, καθώς αποχωρούσε από την ανάκριση της ιερής εξέτασης, όπου αναγκάστηκε να αποκηρύξει τις «αίρετικές» δοξασίες του.

Οι παρατηρήσεις του Γαλιλαίου έμελλε να αλλάξουν ριζικά τις αντιλήψεις μας για τη θέση μας μέσα στο σύμπαν. Η γη έχασε την κεντρική θέση που κατείχε. Έγινε μια μετριότητα!

Γιά λίγο! Διότι, εν καιρώ μάθαμε ότι:

- τό σύμπαν δεν έχει κέντρο,
- τά κέντρα των ήλιακων συστημάτων (και των γαλαξιών) είναι έντελως ακατάλληλα για τη ζωή,
- η γη μας και η σεληνή βρίσκονται στην πιο ωραία θέση, στην κατοικήσιμη ζώνη του ήλιακού μας συστήματος,
- το ήλιακό μας σύστημα βρίσκεται στα ήσυχα προάστια του γαλαξία,

- η θέση της γης και η έντυπωσιακή διαφάνεια της ατμόσφαιράς της την κάνει εξαιρετικό παρατηρητήριο του σύμπαντος.

Ναί, η γη δεν κατέχει κεντρική θέση στο σύμπαν, κατέχει όμως πρώτη θέση. Δεν είμαστε κυβερνήτες του σύμπαντος, είμαστε παρατηρητές!

Όμως οι προκλήσεις δεν τελειώνουν εδώ!

Ανακαλύπτοντας τό «άπειρο»

Τον Σεπτέμβριο του 1977 έκτοξεύθηκε το διαστημικό όχημα Voyager 1 με σκοπό την διερεύνηση του εξωτερικού ήλιακού συστήματος.

Τον Φεβρουάριο του 1990 το όχημα είχε φθάσει κοντά στον Κρόνο, και προτού απομακρυνθεί περισσότερο, τουδόθηκε εντολή να φωτογραφίσει τη γη για τελευταία φορά.

Μία απ' τις φωτογραφίες που έστειλε δείχνει τη γη μας σαν μια ωχρή γαλάζια κουκίδα μέσα σε μια ήλιαχτίδα. Ο Κάρλ Σαγκάν (1934-1996), αστρονόμος και εκλαϊκευτής, αλλά και άθεος, έγραψε τότε τα εξής:

«Δείτε αυτή την κουκίδα. Αυτό είναι το σπίτι μας... Σε αυτό έζησε καθένας που αγαπάτε, όλοι όσους ξέρετε ή τους έχετε ακουστά, κάθε ανθρώπινο όν...

Κάθε ήρωας και δειλός, κάθε δημιουργός και καταστροφέας του πολιτισμού, ... κάθε άγιος και άμαρτωλός ... έζησε εδώ - σ' ένα κόκκο σκόνης που αιωρείται σε μια ήλιαχτίδα.

... εύελπιστούμε ότι είμαστε εδώ για κάποιο σκοπό, αλλά πέρα απ' την αυταπάτη, δεν υπάρχει κάποιος εμφανής σκοπός ... Ο πλανήτης μας είναι μια μοναχική κηλίδα στο κοσμικό σκοτάδι που μας περιβάλλει...»¹.

Το Voyager 1 συνεχίζει το ταξίδι του

1. *Pale Blue Dot: A Vision of the Human Future in Space*, Carl Sagan, Random House, 1994.

σήμερα. Τò 2012 βγήκε από τὰ ὄρια (ἡλιό-
παυση) τοῦ Ἡλιακοῦ μας συστήματος καὶ
ταξιδεύει στὸ παγωμένο κοσμικὸ σκοτάδι,
ἀποτελώντας τὸ πλέον ἀπομακρυσμένο
ἀντικείμενο ποὺ ἔχει κατασκευάσει ὁ
ἄνθρωπος. Μὲ τὴν ταχύτητα ποὺ ἔχει,
60.000 χλμ/ώρα, θὰ χρειαστεῖ 40.000 χρό-
νια(!), γιὰ νὰ προσεγγίσει τὸ πλησιέστερο
ἄστρο τοῦ γαλαξία μας.

ὄχημα μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ Voyager 1 θὰ
χρειαζόταν 3.000.000.000 χρόνια! Καὶ αὐτὸ
θὰ ἦταν ἓνα μικρὸ μόνο βῆμα στὴν ἐξερευ-
νηση τοῦ σύμπαντος, τὸ ὁποῖο περιέχει
κατ' ἐκτίμηση ἑκατοντάδες δισεκατομμύρια
γαλαξίες. Καὶ ὁ κάθε γαλαξίας ἔχει κατὰ
μέσον ὄρο ἑκατοντάδες δισεκατομμύρια
ἀστέρια (ἥλιους), χωρὶς νὰ ὑπολογίζουμε
τοὺς πλανῆτες. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν

*Κάθε νέα ἐπιστημονικὴ ἰδέα ἀποτελεῖ καὶ μιὰ πρόκληση,
ιδιαίτερα ὅταν θίγονται παγιωμένες θρησκευτικὲς
ἀντιλήψεις. Τὴν ἀρχικὴ ἀναστάτωση ἀκολουθεῖ
μιὰ (μακροχρόνια πολλὰς φορές) περίοδος σύγχυσης
καὶ ἀντιπαράθεσης, μέχρις ὅτου οἱ νέες ἰδέες
(ἐὰν δὲν ἀπορριφθοῦν) διαμορφωθοῦν καὶ ἐνταχθοῦν
στὸ γενικώτερο ἐπιστημονικὸ πλαίσιο. Καὶ τότε,
στὴν τελικὴ τους μορφή, κατὰ κανόνα καὶ χωρὶς γνωστὴ
ἐξαίρεση, ἀναδεικνύουν μιὰ μεγαλοπρεπέστερη εἰκόνα
τῆς δημιουργίας ἀπ' αὐτὴν στὴν ὁποία εἴχαμε ἐπαναπαυθεῖ.*

Ὁ γαλαξίας μας ὑφαίνει πάνω στὸν
νυχτερινὸ οὐρανὸ ἓνα λεπτόκοκκο πέ-
πλο ἀπὸ ἀμέτρητα ἀστέρια. Ἔχει σχῆμα
σπειροειδές. Ἐπειδὴ εἴμαστε μέρος του,
δὲν μπορούμε νὰ τὸν δοῦμε ὅλο (θὰ χρει-
αζόταν νὰ ταξιδέψουμε δεκάδες χιλιάδες
χρόνια μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός, γιὰ νὰ
βρεθοῦμε ἐκτὸς γαλαξία καὶ νὰ τὸν φω-
τογραφίσουμε!). Τὸν ἀπεικονίζουμε ὅμως,
συγκρίνοντας μὲ ἄλλους γαλαξίες.

Ἐμεῖς βρισκόμαστε 27000 ἔτη φωτός
μακριὰ ἀπὸ τὸ «πολυθόρυβο» κέντρο. Ὁ
νυχτερινὸς μας οὐρανὸς ἀποτελεῖται ἀπ'
τὰ πιὸ λαμπρὰ ἀστέρια σὲ μιὰ πολὺ πολὺ
μικρὴ περιοχὴ τοῦ γαλαξία. Μιὰ καθαρὴ
νύχτα διακρίνουμε μὲ τὸ μάτι 3-4 χιλιάδες
ἀπὸ τὰ 200-400 δισεκατομμύρια ἀστέρια
(ἥλιους) ποὺ περιέχει ὁ γαλαξίας, ὁ ὁποῖος,
σημειωτέον, θεωρεῖται μεσαίου μεγέθους.

Τὸ φῶς χρειάζεται περίπου 120.000
χρόνια, γιὰ νὰ διασχίσει τὸν γαλαξία. Ἐνα

μόνο τὸ 5% τῆς μάζας τοῦ σύμπαντος. Τὸ
95% εἶναι μυστηριώδης σκοτεινὴ (δηλαδὴ
ἄγνωστης φύσης) ὕλη καὶ ἐνέργεια.

«Ἦλθε ὁ Θεὸς στὴ γῆ, ἐπειδὴ νοιάζε-
ται γιὰ σένα! Δὲν κοιτᾷ τί ὑπάρχει ἐκεῖ
ἔξω; Πῶς εἶναι δυνατόν;», εἶχε πεῖ ἓνας
διάσημος ἀλλὰ ἄθεος φυσικὸς τοῦ περα-
σμένου αἰῶνα.

Μισὸ λεπτό! Ἡ ἐκκλησία μας αὐτὸ
δὲν διεκήρυττε ἀνέκαθεν; Ὁ Θεὸς εἶναι
«ἀπερίγραπτος» καὶ «ἄπειρος» καὶ ὁ
ἄνθρωπος εἶναι μικρός; «Τί ἐστὶν ἄνθρω-
πος ὅτι μιμήσκη αὐτοῦ, ἢ υἱὸς ἀνθρώ-
που ὅτι ἐπισκέπηται αὐτόν;» (Ἐβρ. β' 6).
Τί τὸ παράδοξο, λοιπόν, ἐὰν τὸ σύμπαν,
τὸ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι σχεδὸν
ἀπερίγραπτο, σχεδὸν ἄπειρο;

Ἐὰν τὸ σύμπαν περιοριζόταν στὸ
ἡλιακὸ μας σύστημα, πράγμα ποὺ θὰ μᾶς
ἔκανε πιὸ «σημαντικούς», τότε θὰ ἔλε-
γαν: Ὁ «ἄπειρος» Θεός(!) δὲν μπορούσε

νά δημιουργήσει κάτι μεγαλύτερο; Ήδη οί δορυφόροι μας τὸν ἔφθασαν!

Ἐπὶ χιλιάδες χρόνια μιλούσαμε γιὰ ἄπειρο, ἀλλὰ δὲν εἶχαμε κάτι πραγματικά μεγάλο, γιὰ νὰ συγκρίνουμε. Τώρα ἔχουμε... Τό σύμπαν! Δὲν εἴμαστε μικροὶ ἐμεῖς, τὸ σύμπαν εἶναι μεγάλο, γιὰ νὰ κηρύττει τὸ μεγαλεῖο τοῦ Δημιουργοῦ.

Λέει ὁ τιμημένος μὲ βραβεῖο Νόμπελ (1978) Arno Penzias: «Σκέφτομαι ὅπως ὁ ψαλμός 18: Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ..., ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει τὸν ἑαυτὸ του μέσω τοῦ σύμπαντος...»².

Καὶ ὁ ἄνθρωπος, «κάλαμος ὑπὸ ἀνέμου σαλευόμενος». Κάλαμος ὅμως ποὺ σκέπτεται! Τὸ σύμπαν, λέει ὁ Πασκάλ, «μὲ

ξεκίνησε (κατὰ τὶς σύγχρονες κοσμογονικὲς ἀντιλήψεις) σὰν μιὰ ἀόρατη, μικρὴ κουκίδα, ἡ ἀνακαίνιση τῆς κτίσεως θὰ ξεκινήσει μὲ ἐπικέντρο τὸν κάτοικο τῆς ἀόρατης κουκίδας γῆ.

Τὸ θαῦμα τῆς ζωῆς καὶ ὁ ἐξελικτισμός

Ἡ γῆ μας, μιὰ κουκίδα στὸ σύμπαν! Καὶ ὅμως, ἡ μελέτη αὐτῆς τῆς κουκίδας εἶναι πιὸ ἀπαιτητικὴ ἀπ' τὴ μελέτη ὁλοκλήρου τοῦ σύμπαντος. Ἐδῶ φιλοξενεῖται τὸ πιὸ μεγαλειώδες, πιὸ πολὺπλοκο καὶ πιὸ δυσπρόσιτο γεγονός στὸ σύμπαν, αὐτὸ

«Ἦλθε ὁ Θεὸς στὴ γῆ, ἐπειδὴ νοιάζεται γιὰ σένα! Δὲν κοιτᾷ τί ὑπάρχει ἐκεῖ ἔξω; Πῶς εἶναι δυνατόν;», εἶχε πεῖ ἓνας διάσημος ἀλλὰ ἄθεος φυσικὸς τοῦ περασμένου αἰῶνα. Μισὸ λεπτό! Ἡ ἐκκλησία μας αὐτὸ δὲν διεκήρυττε ἀνέκαθεν; Ὁ Θεὸς εἶναι «ἀπερίγραπτος» καὶ «ἄπειρος» καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μικρός; «Τί ἐστὶν ἄνθρωπος ὅτι μιμνήσκῃ αὐτοῦ, ἢ υἱὸς ἀνθρώπου ὅτι ἐπισκέπτεται αὐτόν;» (Ἑβρ. β' 6). Τί τὸ παράδοξο, λοιπόν, ἐὰν τὸ σύμπαν, τὸ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι σχεδὸν ἀπερίγραπτο, σχεδὸν ἄπειρο;

περιέχει, μὲ καταπίνει, σὰν σημεῖο. Μὲ τὴ σκέψη μου τὸ περιέχω ἐγώ!»³.

Εἶναι ὅμως καὶ κάτι ἄλλο, πολὺ πιὸ σπουδαῖο! Εἴμαστε σημαντικοί, ὄχι γι' αὐτὸ ποὺ εἴμαστε, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ γίνουμε. Θεοί! Τίποτε λιγώτερο ἀπὸ αὐτό. Γι' αὐτὸ ἦλθε ὁ Θεὸς στή γῆ: «Ἄνθρωπος γίνεται Θεός, ἵνα Θεὸν τὸν Ἀδὰμ ἀπεργάσῃται». Ἐὰν ὅλο τὸ σύμπαν

ποὺ πιστοὶ καὶ ἄπιστοι ἀποκαλοῦν θαῦμα τῆς ζωῆς. Καὶ ὁ ἄνθρωπος φιλοδοξεῖ τώρα νὰ προσεγγίσει τὸ μυστήριό τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξῆς του μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο.

Δὲν ὑπάρχει ἴσως ἄλλη θεωρία ποὺ νὰ δίχασε τόσο πολὺ τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ δημιούργησε τόσο ἔντονη πόλωση, ὅσο ἡ ἐξέλιξη. Ἡ θεωρία ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ ἀπλούστατους ὁργανισμοὺς μπορεῖ σὲ βάθος χρόνου νὰ προκύψουν σταδιακὰ τέτοια «τέρατα τῆς ἀπιθανότητος», ὅπως ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος.

Καὶ ἡ κινητήρια δύναμη αὐτῆς τῆς διεργασίας; Ἡ φυσικὴ ἐπιλογὴ! Ἡ διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ὁργανισμοὶ ποὺ εἶναι

2. Συνέντευξη τοῦ Arno Penzias δημοσιευμένη στὸ βιβλίο *The God I believe in*, Joshua O. Haberman (1994).

3. Σκέψεις ἑνὸς πιστοῦ σοφοῦ, μετάφραση-ἐπιμέλεια Φ. Παπαδημητράκη, ἐκδ. «Τῆνος» 2015.

καλύτερα προσαρμοσμένοι στο περιβάλλον αφήνουν περισσότερους απογόνους.

Δεν θα σχολιάσουμε εδώ τη θεωρία της εξέλιξης. Θα σταθούμε όμως στην προκλητική άναγωγή της σε κοσμοθεωρία, τον αποκαλούμενο εξελικτισμό, που τον κραδαίνει σαν σημαία ο νεο-αθεϊσμός.

Στην εξέλιξη, οι νεο-αθεϊστές ισχυρίζονται ότι βρήκαν το τέλειο έργαλειο για τήν... εκδίωξη του Θεού από τη δημιουργία! Ένα τους λείπει: να αποδείξουν ότι η ζωή μπορεί να προέλθει «αυθόρμητα» από απλές χημικές ουσίες!

Ω της αλαζονείας! Και το σύμπαν, τον χώρο, τον χρόνο, την ενέργεια/ύλη, τους πάνσοφους, λεπτότατα ρυθμισμένους φυσικούς νόμους, απόρροια των οποίων είναι και οι πολύπλοκες χημικές αντιδράσεις της ζωής, την οποία προδιάθεση για «αυθόρμητη» ανάπτυξη / «εξέλιξη» της ζωής, ... ποιός τα δημιούργησε;

Και στην κορυφή της εξελικτικής διαδικασίας ο άνθρωπος. Αυτό το εκπληκτικό όν, ο «ήλαττωμένος βραχύ τι παρ' αγγέλους», ο στεφανωμένος με δόξα και τιμή.

Τί παράδοξο προϊόν της φυσικής επιλογής! Ένδς κόσμου «ηλεκτρονίων, έγωιστικών γονιδίων και τυφλών φυσικών δυνάμεων», κατά τους θιασώτες του. Ένδς κόσμου στον οποίο «δεν υπάρχει λογικός εірμός ή λογική αίτία, ούτε οποιαδήποτε δικαιοσύνη», αλλά νύχια και δόντια και αγώνας για γενετική επιβίωση⁴.

Θα περίμενε κανείς το κορυφαίο προϊόν της τυφλής και τυχαίας εξέλιξης να είναι ένα ανέλεπτο όν με τη δύναμη του λιονταριού, το δέρμα παχύδερμου, την ταχύτητα αйлουροειδούς, τα φτερά του αετού... Άντ' αυτού έχουμε ένα όν αδύναμο, λεπτό, ευαίσθητο, στοργικό, που δείχνει αυταπάρνηση μέχρις αυτοθυσίας (ένάντια σίς «έπιταγές» της φυσικής επιλογής!), αγαπᾷ το ώραίο (ποιός μηχανισμός δημιούργησε το ώραίο

και έδωσε και σε μᾶς την ικανότητα να το εκτιμούμε;), πονᾷ, ἀγκαλιᾷζει ὅλη τη δημιουργία· ένα όν με λογικότητα, με αυτο-συνειδησία, με εξαιρετική ευφυΐα, και το πλέον εκπληκτικό, με έντονες πνευματικές ανατάσεις προς μιᾷ υπερβατική θεότητα!...

Οί σύγχρονοι ἄθεοι ἐπαίρονται γιὰ τὸν ὀρθολογισμό τους και τὴν ἀντικειμενικὴ προσέγγιση τῆς ἀλήθειας. Ὅπως ὁμως ἔχει εὐστοχα σχολιασθεῖ, ἡ ἀθεΐα τους εἶναι «ἀσυνεπὴς καὶ αὐτοαναιρούμενη», διότι τὸ μυαλό με τὸ ὁποῖο ἐξάγουν τὰ συμπεράσματα ἐξελίχθηκε βάσει μιᾶς μὴ καθοδηγούμενης, μὴ εὐφυοῦς διαδικασίας, με κίνητρο ὄχι τὴ λογικότητα και τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ τὴν ἀνα-παραγωγικὴ ικανότητα!

Και παρατηρεῖ ὁ ἅγ. Ἰουστίνος Πόποβιτς: «Ἄν ἓνας λογισμὸς εἶναι ἔλλογος, τότε συνδέει τὸν ἄνθρωπο με τὸν Θεὸ Λόγο, με τὸν ὕψιστο Λογισμό... Ἐὰν πάλι εἶναι ἄλογος... ἢ και παράλογος, τότε συνδέει ἀναπόφευκτα τὸν ἄνθρωπο με τὸν Παράλογο, τὸν Ἀνόητο, με τὸν διάβολο...».

Ὁ δὲ ἅγιος Νικόλαος Ἀχρίδος παρομοιάζει τοὺς ἄθεους ἐπιστήμονες με μικρὰ παιδιὰ, που συλλαβίζουν. Προφέρουν με καμάρι τὰ γράμματα (δὴλ. περιγράφουν τὰ φυσικὰ φαινόμενα), ἀγνώνοντας τὴ σημασία τῶν λέξεων (τὸ βαθύτερο σχέδιο τῆς δημιουργίας). Περιγράφουν τὶς ζωώδεις καταβολές τοῦ ἀνθρώπου, ἀγνώνοντας τὴν ἄκτιστο Χάρη που τοῦ μεταβίβαστηκε ἀπὸ τὸν Δημιουργό.

Ἡ... ἀποχώρηση τοῦ Θεοῦ

Ὁ Ἰσαὰκ Νεύτων (1642-1727), θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ὡς ὁ κορυφαῖος ἐπιστήμων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἐνα ἀπ' τὰ ἐντυπωσιακώτερα ἐπιτεύγματά του εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῶν νόμων που διέπουν τὶς κινήσεις τῶν σωμάτων και τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἔλξεως (βαρύτητα). Με τοὺς νόμους αὐτοὺς κατόρθωσε νὰ ἐξηγήσει τὶς κινήσεις τῶν πλανητῶν γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο.

4. River Out of Eden: A Darwinian View of Life, 1995, The selfish gene, 1976, τοῦ R. Dawkins.

Προσπαθώντας να εξηγήσει τη σταθερότητα του ήλιακού συστήματος με τα μαθηματικά της εποχής του, πρότεινε ότι ο Θεός πρέπει όπωσδήποτε να παρεμβαίνει κατά καιρούς, για να συντονίσει το ήλιακο σύστημα και να αποκαταστήσει την τάξη.

Ένα περίπου αιώνα αργότερα, ο Γάλλος μαθηματικός Λαπλάς (1749-1827), εξέδωσε ένα πεντάτομο έργο, όπου εξηγοῦσε πλήρως τη σταθερότητα του ήλιακού συστήματος, αξιοποιώντας την πρόοδο στην κατανόηση των κινήσεων των ουρανίων σωμάτων.

Σύμφωνα με μιὰ παράδοση, ο Λαπλάς ρωτήθηκε από τον Ναπολέοντα: «*Κύριε Λαπλάς, έχετε γράψει, μου λένε, αυτά τὸ μεγάλο βιβλίο σχετικά με τὸ σύστημα τοῦ σύμπαντος, καὶ δὲν έχετε ἀναφερθεῖ καθόλου στὸν Δημιουργό του*». Καὶ ὁ Λαπλάς, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, δὲν ἦταν ἄθεος, φέρεται νὰ ἀπάντησε: «*Δὲν εἶχα ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτή*».

Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπαναλαμβανόμενα ἐπεισόδια στὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἐπιστημονικὲς θεωρίες προσπαθοῦν νὰ ἐξηγήσουν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα, καὶ ὁ «Θεός» καλύπτει τὰ ἐναπομείναντα κενά. Καὶ ὅταν τὰ κενὰ καταληφθοῦν ἀπὸ ἀκριβέστερες θεωρίες, τότε μοιάζει «ὁ Θεός» νὰ χάνει τὸ στενάχωρο κατάλυμα ποὺ τοῦ ἐτοιμάσαμε!

Πίσω ἀπὸ τὶς ἀστραπές, τοὺς ἀνέμους, τὰ κύματα τῆς θάλασσας, τοὺς σεισμούς, τὰ ἠφαίστεια, ... ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀπὸ ἑνὸς θεοῦ· σήμερα ἡ ἐπιστήμη βρῖσκει ἐξηγήσεις γιὰ ὅλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ὁ Θεός μοιάζει νὰ «ἐκδιώκεται» ἀπ' τὴ δημιουργία, ἀπογοπεύοντας αὐτοὺς ποὺ ἀναζητοῦν ἀπτὲς ἐπεμβάσεις Του καὶ ἀφήνοντας ἐκείνους ποὺ Τὸν ἀμφισβητοῦν νὰ θριαμβολογοῦν... προσωρινά.

Ὅμως, καὶ αὐτοὶ ποὺ ἀναζητοῦν ἀνιχνεύσιμες ἐπεμβάσεις τοῦ Δημιουργοῦ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ Τὸν ἀπορρίπτουν, κάνουν τὸ ἴδιο λάθος: Ἀναφέρονται σὲ ἓνα Θεὸ ἀνθρωπόμορφο καὶ ἀτελῆ!

«*Αὐτὸ ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ ἓνα πραγματικὰ παντοδύναμο Δημιουργὸ εἶναι ἡ ἀπουσία ὁρατῶν παρεμβάσεών του στὴ δημιουργία. Δὲν χρειάζεται ἓνα θεὸ ποὺ συντηρεῖ τὸ σύμπαν σὲ λειτουργία με ἐντυπωσιακά μαγικά τεχνάσματα*» (Arno Penzias)⁵.

Ὁ πάνσοφος Δημιουργός, ἐνώπιον τοῦ ὁποῖου ὅλη ἡ κτίση, τὸ παρελθόν, τὸ παρόν, τὸ μέλλον εἶναι «*γυμνὰ καὶ τετραχνηλισμένα* (ξεσκεπασμένα)», ἔχει ἀσφαλῶς τρόπους νὰ κυβερνᾷ διακριτικὰ τὴ δημιουργία, χωρὶς νὰ δίνει ἀναφορὰ στὰ ἐπιστημονικά μας ὄργανα! Ὅλη, ἔξ ἄλλου, ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴ ζωὴ μας διακριτικὴ εἶναι, δὲν εἶναι καταναγκαστική!

Ὅχι, δὲν ἐκδιώκεται ὁ Θεὸς ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης! Ἀποχωρεῖ! Ἀποχωρεῖ ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἄγνοιά μας Τὸν περιόρισε, γιὰ νὰ ἀνέβει σὲ ψηλότερο βᾶθος! Ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὶς ἀνθρωπομορφικὲς ἀντιλήψεις μας, ... ἀποχωρεῖ, ἀφήνοντας ἐκθετοὺς αὐτοὺς ποὺ τὸν ὑπερασπίζονται, προτάσσοντας τὸ δικό τους «ἰλάθητο».

Ἀποχωρεῖ ὁ πανάγαθος Δημιουργός ἀπὸ τὶς ἀπλοϊκὲς ἀντιλήψεις μας, ἀφήνει ὅμως ἀνεξίτηλα τὰ σημάδια τῆς διέλευσής του, «*οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν*» (Πραξ. ιδ' 17). Δὲν ἀποκρύπτει ἀπὸ τὸ πολυαγαπημένο πλάσμα του τὶς πάνσοφες ἐνέργειές του.

Μέσῳ τῶν γεωλογικῶν σχηματισμῶν μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ παρελθόν τοῦ πλανήτη, μέσῳ τῶν ἀπολιθωμάτων τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς, μέσῳ τῶν φυσικῶν φαινομένων τὴ σοφία καὶ παντοδυναμία Του, μέσῳ τῶν μακρινῶν ἄστρων καὶ τοῦ φωτὸς τὰ μυστικά τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος. Τὸ σύμπαν εἶναι διαφανὲς στὸ ὁρατὸ φῶς, μποροῦμε ἔτσι ἀπ' τὴ μικρὴ μας γωνία νὰ παρατηροῦμε τὶς ἐσχαιτὲς τοῦ σύμπαντος.

Ὅμως τὸ φῶς ἔχει πεπερασμένη ταχύτητα. Τρέχει ἀρκετὰ γρήγορα, ὥστε νὰ

5. Συνέντευξη τοῦ Arno Penzias δημοσιευμένη στὸ βιβλίο *The God I believe in*, Joshua O. Haberman (1994).

έπικοινωνούμε σχεδόν άκαριαία μεταξύ μας, αλλά αρκετά άργά, ώστε οί πληροφορίες από τὰ οὐράνια σώματα νὰ ἔρχονται καθυστερημένα! Βλέπουμε τὸν ἥλιο, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ 8,5 λεπτά. Βλέπουμε γαλαξίες, 3 δισεκατομμύρια ἔτη φωτός μακριά, ὅπως ἦταν πρὶν 3 δισεκατομμύρια χρόνια. Τόσος εἶναι ὁ χρόνος ποὺ χρειάζεται τὸ φῶς νὰ φθάσει στὰ μάτια μας. Ὅσο πρὶν μακριὰ εἶναι ἓνα ἄστρο, τόσο

Καὶ ἡ εἰκόνα τῆς δημιουργίας ποὺ ἀναδεικνύεται σήμερα εἶναι μεγαλειώδης:

- Στὸ σύμπαν κυριαρχεῖ ἡ λογικότητα, καὶ αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ δημιουργία δὲν εἶναι προϊόν τυχαίων διεργασιῶν.
- Ἀπὸ τὸν πρὶν μικρὸ κόκκο τῆς ἄμμου μέχρι τὰ γιγάντια οὐράνια σώματα, ὅλο τὸ ἀσύλληπτο σὲ ἔκταση καὶ πολυπλοκότητα σύμπαν, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ κατανοεῖ σήμερα ἡ ἐπιστήμη, εἶναι ἐνιαῖο

«Ὁχι, δὲν “ἐκδιώκει” ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης τὸν Θεὸ ἀπ’ τῇ δημιουργίᾳ. Καθὼς προοδεύει ἡ ἐπιστήμη, ὁ Θεὸς ἀποχωρεῖ ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ καλόπιστα ἀλλὰ κοντόφθαλμα Τὸν τοποθετήσαμε. Ἀποχωρεῖ, γιὰ νὰ ἀφήσει τὸ πεδίο ἐλεύθερο στὴν ἐπιστήμη νὰ ἐμβαθύνει στὰ μεγαλεῖα Του καὶ νὰ Τὸν δοξάσει. Διότι ὅσο προοδεύει ἡ ἐπιστήμη, τόσο μεγαλιωδέστερη ἀποκαλύπτεται ἡ δημιουργία καὶ τόσο σοφώτερος ἀναδεικνύεται ὁ Δημιουργός.

πρὶν ἀρχαία εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς στέλνει. Παρατηρώντας τὰ μακρινὰ ἄστρα, μποροῦμε νὰ ἀνατρέξουμε στὸ παρελθὸν τοῦ σύμπαντος!

Καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἀνιχνεύοντας τὴν ἀρχαία ἀκτινοβολία, ποὺ εἶναι διάχυτη στὸ σύμπαν, ἀνέτρεξε σὲ ἓνα μοναδικὸ γεγονὸς, ποὺ ἔγινε πρὶν 14 περίπου δισεκατομμύρια χρόνια: τὴ δημιουργία τοῦ σύμπαντος!

...

Ὁχι, δὲν «ἐκδιώκει» ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης τὸν Θεὸ ἀπ’ τῇ δημιουργίᾳ. Καθὼς προοδεύει ἡ ἐπιστήμη, ὁ Θεὸς ἀποχωρεῖ ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ καλόπιστα ἀλλὰ κοντόφθαλμα Τὸν τοποθετήσαμε. Ἀποχωρεῖ, γιὰ νὰ ἀφήσει τὸ πεδίο ἐλεύθερο στὴν ἐπιστήμη νὰ ἐμβαθύνει στὰ μεγαλεῖα Του καὶ νὰ Τὸν δοξάσει. Διότι ὅσο προοδεύει ἡ ἐπιστήμη, τόσο μεγαλιωδέστερη ἀποκαλύπτεται ἡ δημιουργία καὶ τόσο σοφώτερος ἀναδεικνύεται ὁ Δημιουργός.

καὶ ὑπακούει στοὺς ἴδιους φυσικοὺς νόμους. Εἶναι ἔργο ἑνὸς Δημιουργοῦ.

- Οἱ νόμοι ποὺ διοικοῦν τὸ σύμπαν, συντονισμένοι μὲ ἄπειρη ἀκρίβεια, ὥστε ἀπὸ μία «ἐκρηξη» νὰ προκύψει τάξη καὶ ἁρμονία, τὰ θαυμαστὰ οὐράνια σώματα, ἡ γῆ καὶ ἐν καιρῷ τὸ θαῦμα τῆς ζωῆς καὶ ὁ ἄνθρωπος, μαρτυροῦν ἀσύλληπτη σοφία καὶ θαυμαστὴ σκοπιμότητα.
- Ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ σύμπαντος μᾶς διδάσκει ὅτι ὁ Δημιουργὸς τοῦ εἶναι Θεὸς δόξας καὶ μεγαλείου, καὶ ἡ ἀπειρία τοῦ σύμπαντος ὅτι εἶναι Θεὸς ἀπρόσιτος.
- Καὶ ἡ ἀνυπερβλήτη ὁμορφία, ποὺ ἐπικρατεῖ ἀπ’ ἄκρη σ’ ἄκρη τῆς δημιουργίας, μᾶς διδάσκει ὅτι ὁ Δημιουργὸς εἶναι Θεὸς κάλλους.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΕΑΣ
Δρ Φυσικός, τ. Δ/ντῆς Ἑρευνῶν
Ε.ΚΕ.Φ.Ε. «Δημόκριτος»

ΑΘΕΪΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΕΡΟΣ Α'

Άπο τὴν τοποθέτηση τῆς Διακήρυξης στὸν Whitmarsh

α) Ἡ τοποθέτηση τῆς Διακήρυξης

Ὅταν τὸ 1946 ἡ ἱστορικὴ Διακήρυξη τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων¹ ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπιση τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας ἀπέναντι στὴν ἄρνηση καὶ τὴν ἀποστασία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεό, στὴν ἐνότητα ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμό, ξεκαθάριζε ἀρχικὰ αὐτὸ ποὺ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι αὐτονόητο: ὅτι «εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἀπέρριπτε τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν ἡγνόει», καὶ ἄρα ὅτι «ἀπὸ ἀπόψεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἡ ἀρχαιότης εἶναι ἐποχὴ ἀγνοίας, ὄχι ἐποχὴ ἀρνήσεως»². Στὴ συνέχεια, ἔγραφε:

«Ἐπιμελὴς μελέτη ἀφ' ἐνὸς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀφ' ἐτέρου τῆς νοοτροπίας ποὺ ἐκράτει εἰς τὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἐκ τρίτου τῆς νοοτροπίας τῆς ἀποστασίας καὶ τῆς ἀρνήσεως, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀρχαιότης ὄχι μόνον δὲν εὐρίσκετο εἰς ἀντίθεσιν, ἔστω ἀνεπίγνωτον, πρὸς ὃ,τι κατόπιν ἀπετέλεσε τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ ἀντιθέτως εἶναι πολὺ πλησιέστερα πρὸς τὸν χριστιανικὸν κόσμον ἰδεῶν καὶ τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν, παρὰ πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς ἀποστασίας.

Καὶ ἐν πρώτοις, τὸ οὐσιωδέστερον

ἀπὸ ὅλα: Ἡ προχριστιανικὴ ἐποχὴ ἔχει μὲ τὴν χριστιανικὴν κοινὴν τὴν πίστιν εἰς τὸ θεῖον, καὶ ἐπομένως (τοῦτο μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ ἀπόψεως τῶν θεμελίων τοῦ πολιτισμοῦ) τὴν εὐσέβειαν. Ὁ προχριστιανικὸς πολιτισμὸς ἦτο πέρα γιὰ πέρα θεοκεντρικὸς. Καὶ τοῦτο ἔχει τὰς συνεπείας του εἰς ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου!

Αὐτὸ ἰσχύει καὶ προκειμένου καὶ περὶ τοῦ ἀρχαίου, τοῦ κλασικοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ πολιτισμὸς ὁ ἑλληνικὸς εἶναι πράγματι πολιτισμὸς κατ' ἐξοχὴν θεοκεντρικὸς. Τὴν σφραγίδα τοῦ θεοῦ ἔχει κάθε ἐκδήλωσις τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, τοῦ ὁποῖου ὁ θεοσεβὴς χαρακτὴρ ἐκίνησε τὸν θαυμασμὸν ἀκόμη καὶ μορφῶν κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικῶν, ὅπως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Καὶ δὲν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντικρύσῃ οἰανδήποτε πηγὴν διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, χωρὶς νὰ ἴδῃ ζωντανὴν ἐμπρὸς του τὴν ἐπίδρασιν τῆς πίστεως εἰς τὸ θεῖον»³.

Αὐτὴ εἶναι ἡ τοποθέτηση τῆς Διακήρυξης.

β) Ὁ ἀντίλογος τοῦ Whitmarsh

Ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν τοποθέτηση ὑπάρχει ἓνας ἰσχυρὸς σύγχρονος ἀντίλογος. Ἀναφερόμαστε στὶς ἀπόψεις ποὺ διετύπωσε πρόσφατα ὁ Tim Whitmarsh, Καθηγητὴς στὴν ἔδρα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ Ἀ. Γ. Λεβέντη στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge, στὸ βιβλίο του *Battling the Gods. Atheism in the Ancient World*, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 2015⁴, καὶ τρία χρόνια

1. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ σύνολο τοῦ κειμένου τῆς Διακήρυξης, μαζὶ μὲ ἄλλα σημαντικὰ κείμενα, βρίσκεται ἀναρτημένο στὴν ἴστοσελίδα τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων (www.xee.gr).

2. Διακήρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων, Ἀθῆνα 1946, σελ. 139.

3. ὁ.π., σελ. 139-140.

4. Tim Whitmarsh, *Battling the Gods. Atheism in the Ancient World*, Alfred A. Knopf, New York 2015.

αργότερα μεταφράσθηκε και κυκλοφόρησε και σε ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις Polaris με τον τίτλο: *Θεομαχία. Η αθεΐα στον αρχαίο κόσμο*⁵.

Στον πρόλογο του βιβλίου του ο Whitmarsh γράφει χαρακτηριστικά: «Λέγεται συχνά ότι η αθεΐα είναι μια εφεύρεση της νεωτερικότητας, ένα προϊόν του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού: θεωρείται ότι θα ήταν αδιανόητη χωρίς τις δίδυμες ιδέες του κοσμικού κράτους και της επιστήμης

τως κοινό με ό,τι προηγήθηκε ή με άλλες περιοχές του κόσμου. Πρόκειται για μια επικίνδυνη παρερμηνεία. Για τους θρησκευόμενους, σημαίνει ότι η πίστη είναι τρόπον τινά οικουμενική, ζωτικής σημασίας για την ανθρώπινη κατάσταση, και ότι η υφέρπουσα έκκοσμίκευση είναι μια αφύσικη κατάσταση. Οί άθεοι, από την άλλη, παρασύρονται από μια ψευδαίσθηση αυταρέσκειας, καθώς θεωρούν ότι η άστική Δύση του είκοστου πρώτου αιώνα

«Ο πολιτισμός ο ελληνικός είναι πράγματι πολιτισμός κατ'έξοχην θεοκεντρικός. Την σφραγίδα του θείου έχει κάθε εκδήλωσις του πολιτισμού αυτού, του οποίου ο θεοσεβής χαρακτήρ εκίνησε τον θαυμασμόν ακόμη και μορφών κατ'έξοχην θρησκευτικών, όπως του Αποστόλου Παύλου. Και δέν ήμπορεί κανείς να αντικρύση οίανδήποτε πηγήν δια την έρευναν του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, χωρίς να ίδη ζωντανήν έμπρός του την επίδρασιν της πίστεως εις τὸ θεϊόν». Αυτή είναι η τοποθέτηση της Διακήρυξης.

ως αντιπάλων της θρησκευτικής πίστης. Πρόκειται για έναν μύθο, που καλλιιεργείται και από τις δύο πλευρές της διαμάχης περί της “νέας αθεΐας”: οι ύποστηρικτές της επιθυμούν να παρουσιάσουν τον σκεπτικισμό απέναντι στο μεταφυσικό ως αποτέλεσμα της σταδιακής εξαφάνισης της θρησκείας κάτω από την επιρροή της επιστήμης, και οι θρησκευόμενοι θέλουν να τη θεωρούν παθολογικό σύμπτωμα του παρηκμασμένου, κυριευμένου από τον καπιταλισμό δυτικού κόσμου»⁶.

Κατά την έρμηνεία του Whitmarsh, πρόκειται για μιá «νεωτερική μυθολογία»: «Η μεταδιαφωτιστική Δύση θεωρείται εξαίρεση που δέν έχει κανένα απολύ-

ήταν η πρώτη που κατάφερε για πρώτη φορά να διακρίνει τὰ προβλήματα που θέτει η έννοια της θρησκείας»⁷.

Η απάντηση του Whitmarsh σε αυτό που είδαμε να ονομάζει «νεωτερική μυθολογία» είναι ότι «η δυσπιστία απέναντι στο υπερφυσικό είναι πανάρχαια»⁸. Ο ίδιος αναλαμβάνει να αφηγηθεί τη χλιετή περίπου ιστορία της αρχαίας ελληνικής αθεΐας, προσδιορίζοντας μάλιστα τη μελέτη του ως «ένα είδος αρχαιολογίας του σκεπτικισμού απέναντι στη θρησκεία» και ως «μιá προσπάθεια ανασκαφής που αναζητá την αρχαία αθεΐα κάτω από τὰ ερείπια που σώριασαν πάνω της χιλιετίες χριστιανικής κατακραυγής»⁹.

Η αλήθεια είναι ότι αυτό που λέει

5. Tim Whitmarsh, *Θεομαχία. Η αθεΐα στον αρχαίο κόσμο*, μτφ. Γ. Καζαντζίδη, Έκδόσεις Polaris, Αθήνα 2018.

6. Tim Whitmarsh, ό.π., σελ. 14.

7. Tim Whitmarsh, ό.π., σελ. 15.

8. Tim Whitmarsh, ό.π., σελ. 14-15.

9. Tim Whitmarsh, ό.π., σελ. 22.

ὁ Whitmarsh μοιάζει ἀπολύτως εὐλογο: Εἶναι ἀπολύτως λογικὸ νὰ ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν ἄνθρωποι ποὺ δυσπιστοῦσαν ἀπέναντι στὸ ὑπερφυσικὸ, ἀρνητὲς τοῦ Θεοῦ – ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν ὑπῆρχαν ἄλλοι, καὶ πάλι θὰ ἦταν ἀναμενόμενο νὰ ὑπάρχουν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, μὲ τὴν τόσο εὐρεία πολυφωνία ποὺ αὐτὴ μᾶς ἔχει κληροδοτήσει πάνω σὲ κάθε σχεδὸν θέμα.

αὐτὸ προφανῶς καὶ δὲν σημαίνει ὅτι στὴν ἀρχαιότητα δὲν ὑπῆρχαν ἄθεοι. Σημαίνει, ἀπλῶς, αὐτὸ τὸ ὁποῖο πολὺ χαρακτηριστικὰ γράφει ἄλλοι, σὲ κείμενό του γραμμένο τὸ 1966, ὁ ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Διακήρυξης Ἀλέξανδρος Τσιριντάνης:

«Μέχρι διακόσια, περίπου, χρόνια πρὶν, ἢ ἀπάντησις τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὸ πρόβλημα, ποῦ ἔπρεπε νὰ θεμε-

Προφανῶς, θὰ ἀπαντούσαμε στὸν Whitmarsh, καὶ ὑπῆρχαν ἄθεοι στὴν ἀρχαιότητα! Προφανῶς καὶ ἡ ἀθεΐα δὲν εἶναι καινούργιο φαινόμενο! Αὐτὸ ποὺ εἶναι σχετικὰ καινούργιο φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ διακυβέρνηση τῆς ἀθεΐας. Καὶ προφανῶς, μετὰ τὰ ὅσα ἔχει καταλογίσει ἡ ἀθεΐα στὸν Χριστιανισμὸ γιὰ σφάλματα ἢ παραλείψεις αἰώνων, δικαιούμαστε –καὶ ἐπιβάλλεται– νὰ δοῦμε τὸν ἀπολογισμὸ τῆς διακυβέρνησης καὶ τῆς ἀθεΐας. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀπολογισμὸς δὲν εἶναι βεβαίως ἀπολογισμὸς γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσε ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ὑπερήφανος. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς Διακήρυξης, μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια ποῦ εἶχε σωριάσει ὁ Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Καὶ αὐτὸς ὁ λόγος παραμένει πέρα γιὰ πέρα ἐπίκαιρος στὴν ἐποχὴ μας.

γ) Ποῦ ἡ ἀντίφαση;

Ὁ Whitmarsh προσπαθεῖ νὰ ἀφήσει τὴν αἴσθησι ὅτι λέγει κάτι τὸ καινούργιο, κάτι τὸ σχεδὸν ἀνατρεπτικὸ. Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει ἀρχικὰ ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὅτι ὁ λόγος του ἔρχεται νὰ ἀναιρέσει τὸ «ἀφήγημα» ποὺ προέβαλε ἡ Διακήρυξη, ὅτι ἡ ἀρνησι εἶναι φαινόμενο νέο στὴν παγκόσμια ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Προσοχή, ὅμως! Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει καμμία ἀπολύτως ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν τοποθέτηση τῆς Διακήρυξης καὶ τὰ ὅσα γράφει ὁ Whitmarsh. Ὅταν διαβάζουμε στὴ Διακήρυξη ὅτι «ὁ πολιτισμὸς ὁ ἐλληνικὸς εἶναι πράγματι πολιτισμὸς κατ' ἐξοχὴν θεοκεντρικός»,

λιωθῇ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς, ἦταν ἀπλῆ καὶ σαφής. Ὁ πολιτισμὸς ἐθεμελιότο ἐπάνω εἰς τὸ θεῖον. Ὅχι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν φιλοσοφικὰ συστήματα ποὺ κατὰ κάποιον τρόπον ἔθεταν τὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει καὶ αὐτὸ τὸ θεῖον. Ὅχι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἄπιστοι. Ὑπῆρχαν, καὶ μερικὲς φορὲς πολλοί. Ὅχι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καὶ θεομπαῖκτες. Ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, καὶ πάμπολλοι! Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἀθεϊσμὸς δὲν ἐκυβερνοῦσε. Ἦταν εἰς τὸ περιθώριον»¹⁰.

Ὁ Whitmarsh καταβάλλει κάθε προσπάθεια νὰ «πλασάρει» τὴ μελέτη του

10. Ἀλεξάνδρου Ν. Τσιριντάνη, Ἡ πίστις ὡς βίωμα, τόμος Α', Ἐκδόσεις «Συζήτησις», Ἀθῆνα 1980, σελ. 15.

ὥς κάτι τὸ ρηξικέλευθο καὶ ἀνατρεπτικό. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, λίγο ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ «κομίζει γλαῦκα εἰς Ἀθήνας».

Προφανῶς, θὰ ἀπαντούσαμε στὸν Whitmarsh, καὶ ὑπῆρχαν ἄθεοι στὴν ἀρχαιότητα! Προφανῶς καὶ ἡ ἀθεΐα δὲν εἶναι καινούργιο φαινόμενο! Αὐτὸ ποὺ εἶναι σχετικὰ καινούργιο φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ *διακυβέρνηση* τῆς ἀθεΐας. Καὶ προφανῶς, μετὰ τὰ ὅσα ἔχει καταλογίσει ἡ ἀθεΐα στὸν Χριστιανισμό γιὰ σφάλματα ἢ παραλείψεις αἰώνων, δικαιούμαστε –καὶ ἐπιβάλλεται– νὰ δοῦμε τὸν ἀπολογισμό τῆς διακυβέρνησης καὶ τῆς ἀθεΐας. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀπολογισμὸς δὲν εἶναι βεβαίως ἀπολογισμὸς γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ὑπερήφανος. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς *Διακήρυξης*, μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια ποὺ εἶχε σωριάσει ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Καὶ αὐτὸς ὁ λόγος παραμένει πέρα γιὰ πέρα ἐπίκαιρος στὴν ἐποχὴ μας.

δ) Ἄς δοῦμε τὸ θέμα!

Ἄν καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ Whitmarsh, ὅπως ἀποδεικνύεται, δὲν ἀναιρεῖ οὔτε κατὰ τὸ ἐλάχιστον τὴν τοποθέτηση τῆς *Διακήρυξης* σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα, εἶναι ἐν τούτοις ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον νὰ ξαναπιάσουμε ἐδῶ τὸ θέμα τῆς ἀθεΐας στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο. Ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, τὰ συμπεράσματα εἶναι πραγματικά... ἀποκαλυπτικά!

Προφανῶς, βεβαίως, δὲν ἔχει νόημα νὰ συγκεντρώσουμε τὶς ἀμύπητες ἐκδηλώσεις εὐσεβείας πρὸς τὸ θεῖον στὰ κείμενα καὶ τὶς πράξεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Μιὰ συγκέντρωση τέτοιων ἐκδηλώσεων θὰ γέμιζε τόμους ὁλόκληρους, ἀλλὰ καὶ πάλι... δὲν θὰ ἔλεγε τίποτα ἀφ' ἐαυτῆς. Αὐτὸ ποὺ ἔχει πραγματικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ δοῦμε, κατὰ πρῶτον, παραδείγματα ἀρχαίων σοφῶν ποὺ κατηγορήθηκαν ἐπὶ ἀθεΐα, εἴτε στὴν ἴδια τὴν Ἀρχαιότητα εἴτε καὶ ἀργότερα.

Κατηγορηθέντες ἐπὶ ἀθεΐα

Πολλὲς σπουδαῖες μορφὲς τῆς Ἀρχαιότητος σύρθηκαν στὸ δικαστήριο μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀσεβείας (*«γραφὴ ἀσεβείας»*). Μὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία καταδικάσθηκε ὁ Σωκράτης νὰ πιεῖ τὸ κώνειο. Ἄλλοι, πάλι, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν σύρθηκαν στὰ δικαστήρια, εἶναι στὰ μάτια πολλῶν κήρυκες ἐνὸς ἀθεϊσμοῦ. Ἀλλὰ τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι αὐτοὶ οἱ κατηγορηθέντες ἐπὶ ἀσεβεία καὶ ἀθεΐα ὅχι μόνο δὲν ἦταν ἄθεοι, ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀναγνωρισθοῦν ἀκόμη καὶ ὡς πρόδρομοι τοῦ χριστιανισμοῦ!

Θὰ δοῦμε ἐδῶ τὶς πιὸ γνωστὲς καὶ πιὸ χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις¹¹.

α) Σωκράτης

Τὸ πιὸ διάσημο θῦμα *«γραφῆς ἀσεβείας»* (κατηγορίας ἐπὶ ἀσεβεία) στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης, ἡ σπουδαία αὐτὴ μορφή ποὺ ἄλλαξε τὴν πορεία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς παγκόσμιας φιλοσοφίας. Ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος μᾶς μεταφέρουν τὸ ἀκριβὲς κείμενο τῆς μνηύσεως ἐναντίον του, τὴν ὁποία ὑπέγραψαν ὁ Μέλιππος καὶ ὁ Ἄνυτος:

*«Ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρον· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων»*¹² (δηλαδή, Ὁ Σωκράτης

11. Ὁ ἀναγνώστης θὰ παρατηρήσει ὅτι δὲν ἀναφέρουμε τὸν Εὐριπίδη, καὶ αὐτὸ γιὰ τὰ περὶ δίωξης τοῦ Εὐριπίδη ἐπὶ ἀθεΐα φαίνονται ὅτι δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Βλ. χαρακτηριστικὰ, Jan N. Bremmer, "Atheism in Antiquity", ἐν Michael Martin (ed.), *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York etc. 2007, σελ. 15: *«Ἀκόμα καὶ ἡ παράδοση τῆς δίκης τοῦ Εὐριπίδη γιὰ ἀθεΐα εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα εἴτε ἀντλημένη ἀπὸ τὴν κομωδία εἴτε ἐπινοημένη κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴ δίκη τοῦ Σωκράτη»*.
12. Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα*, ed. E. C. March-

διαπράττει ἀδίκημα, ἐπειδὴ δὲν πιστεύει στοὺς θεοὺς στοὺς ὁποίους πιστεύει ἡ πόλη, ἀλλὰ εἰσάγει ἄλλες, καινούργιες θεότητες· καὶ διαπράττει ἀδίκημα, καὶ ἐπειδὴ διαφθείρει τοὺς νέους).

Βέβαια, ἂν προσέξει κανεὶς, θὰ διαπιστώσει ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ κατηγορητηρίου δὲν καταλόγιζε στὸν Σωκράτη ἀθεΐα, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐστίαζε στὴ διαφοροποίηση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως

Ἄρα, ἡ κατηγορία κατὰ τοῦ Σωκράτη ἦταν κατηγορία ἐπὶ ἀθεΐᾳ. Ὡστόσο, ἂν καὶ ὁ Whitmarsh ἀσχολεῖται μὲ τὸν Σωκράτη σὲ ἓνα ὁλόκληρο κεφάλαιο¹⁴, εἶναι φανερό ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν μπορεῖ νὰ λογισθεῖ ἄθεος. Οἱ μαθητὲς τοῦ Πλάτων καὶ Ξενοφῶν ὑπερέβαλαν ἑαυτοὺς στὴν προσπάθεια νὰ καταδείξουν, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν ἠθικότητα τοῦ Σωκράτη. Θὰ χρειαζόταν ξεχωριστὴ

Πολλὲς σπουδαῖες μορφὲς τῆς Ἀρχαιότητος σύρθηκαν στὸ δικαστήριον μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἀσεβείας («γραφὴ ἀσεβείας»). Μὲ αὐτὴ τὴν κατηγορίαν καταδικάσθηκε ὁ Σωκράτης νὰ πιεῖ τὸ κώνειον. Ἄλλοι, πάλι, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν σύρθηκαν στὰ δικαστήρια, εἶναι στὰ μάτια πολλῶν κήρυκες ἑνὸς ἀθεϊσμοῦ. Ἀλλὰ τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι αὐτοὶ οἱ κατηγορηθέντες ἐπὶ ἀσεβείᾳ καὶ ἀθεΐᾳ ὄχι μόνον δὲν ἦσαν ἄθεοι, ἀλλὰ σὲ πολλὰς περιπτώσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀναγνωρισθοῦν ἀκόμη καὶ ὡς πρόδρομοι τοῦ χριστιανισμοῦ!

τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πίστι τῆς πόλεως. Ὡστόσο, στὴν πλατωνικὴ Ἀπολογία ὁ Σωκράτης φέρεται νὰ ζητᾷ ἀπὸ τὸν Μέλλτο νὰ διευκρινίσει ρητῶς τὸ σημεῖο τοῦ κατηγορητηρίου ποῦ σχετίζεται μὲ τοὺς θεοὺς καὶ νὰ ἐξηγήσει τί ἀπὸ τὰ δύο ἐννοεῖ: ὅτι ὁ Σωκράτης πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν κάποιοι θεοί, καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι ἄθεος, ἀλλὰ οἱ θεοὶ στοὺς ὁποίους πιστεύει εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς στοὺς ὁποίους πιστεύει ἡ πόλη, ἢ ὅτι δὲν πιστεύει καθόλου ὅτι ὑπάρχουν θεοί. Ὁ Μέλλτος δὲν διστάζει νὰ ἀπαντήσει:

«Ταῦτα λέγω, ὡς τὸ παράπαν οὐ νομίζεις θεοὺς» (= Αὐτὸ ἐννοῶ, ὅτι δὲν πιστεύεις καθόλου σὲ θεοὺς)¹³.

μελέτη, γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ παραδείγματα τῆς εὐσεβείας καὶ ἠθικότητας τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίθουν οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Σωκράτη ἔργα τοῦ Ξενοφῶντα.

Ἦταν τέτοιο τὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ἀνάστημα τοῦ Σωκράτη, ὥστε οἱ χριστιανοὶ δὲν δίστασαν νὰ ἀναγνωρίσουν σὲ αὐτὸν ἓναν πρόδρομο τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυρας δὲν διστάζει νὰ διακηρύξει ρητὰ καὶ ἀπερίφραστα ὅτι «ὅσοι ἔζησαν

σί. Ἐγὼ γὰρ οὐ δύναμαι μαθεῖν πότερον λέγεις διδάσκειν με νομίζειν εἶναί τινες θεοὺς –καὶ αὐτὸς ἄρα νομίζω εἶναι θεοὺς καὶ οὐκ εἰμὶ τὸ παράπαν ἄθεος οὐδὲ ταύτῃ ἀδικῶ–οὐ μέντοι οὐσπερ γε ἡ πόλις ἀλλὰ ἐτέρους, καὶ τοῦτ' ἔστιν ὃ μοι ἐγκαλεῖς, ὅτι ἐτέρους, ἢ παντάπασί με φῆς οὔτε αὐτὸν νομίζειν θεοὺς τοὺς τε ἄλλους ταῦτα διδάσκειν. – Ταῦτα λέγω, ὡς τὸ παράπαν οὐ νομίζεις θεοὺς».

14. Tim Whitmarsh, ὁ.π., σελ. 145-159.

ant, A' 1, 1.3-5· Διογένους Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, ed. H. S. Long, B' 40.4-6.

13. Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, ed. J. Burnet, 26b8-c7: «Πρὸς αὐτῶν τοίνυν, ὦ Μέλλτε, τούτων τῶν θεῶν ὧν νῦν ὁ λόγος ἐστίν, εἰπεῖ ἔτι σαφέστερον καὶ ἐμοὶ καὶ τοῖς ἀνδράσιν τουτοι-

Ὁ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυρας δὲν διστάζει νὰ διακηρύξει ρητὰ καὶ ἀπερίφραστα ὅτι «ὅσοι ἔζησαν μετὰ λόγου εἶναι χριστιανοί», καὶ ὡς τέτοιοι πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες φιλοσόφους ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι πρὸς αὐτούς, οἱ ὅποιοι τοποθετοῦνται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους σοφούς, μάλιστα, ὁ Ἰουστίνος ξεχωρίζει τὸν Σωκράτη. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον, ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε κήρυκας τῆς ἀλήθειας, τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ἀλήθειας ποὺ κηρύσσουν καὶ οἱ χριστιανοί, καὶ εἶχε τὴν ἴδια ἀκριβῶς μοῖρα ποὺ ἐπεφύλασσαν καὶ στοὺς χριστιανούς οἱ διωκτές τοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν: κατηγορήθηκε ὅτι «εἰσῆγε καινὰ δαιμόνια» καὶ καταδικάσθηκε σὲ θάνατο.

μετὰ λόγου εἶναι χριστιανοί», καὶ ὡς τέτοιοι πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες φιλοσόφους ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι πρὸς αὐτούς, οἱ ὅποιοι τοποθετοῦνται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης¹⁵. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους σοφούς, μάλιστα, ὁ Ἰουστίνος ξεχωρίζει τὸν Σωκράτη. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον, ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε κήρυκας τῆς ἀλήθειας, τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ἀλήθειας ποὺ κηρύσσουν καὶ οἱ χριστιανοί, καὶ εἶχε τὴν ἴδια ἀκριβῶς μοῖρα ποὺ ἐπεφύλασσαν καὶ στοὺς χριστιανούς οἱ διωκτές τοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν:

κατηγορήθηκε ὅτι «εἰσῆγε καινὰ δαιμόνια» καὶ καταδικάσθηκε σὲ θάνατο¹⁶.

Σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, οἱ χριστιανοὶ δὲν δίσταζαν ἀκόμα καὶ νὰ ἀγιογραφοῦν τῇ μορφῇ τοῦ Σωκράτη στὶς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια τοὺς¹⁷. Τόσο...

15. Ἰουστίνου, Ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ, ed. E. J. Goodspeed, μς' 3.1-4.5: «Καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, καὶ ἄθεοι ἐνομισθῆσαν, οἷον ἐν Ἑλλασί μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραὰμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαὴλ καὶ Ἡλίας καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις ἢ τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἐπιστάμενοι τανῦν παραιτούμεθα. Ὡστε καὶ οἱ προγενόμενοι ἄνευ λόγου βιώσαντες, ἄχρηστοι καὶ ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ ἦσαν καὶ φονεῖς τῶν μετὰ λόγου βιούντων· οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιούντες Χριστιανοὶ καὶ ἀφοβοὶ καὶ ἀτάραχοι ὑπάρχουσι».

16. Ἰουστίνου, Ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ, ed. E. J. Goodspeed, ε' 3.1-6: «Ὅτε δὲ Σωκράτης λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς ταῦτα εἰς φανερόν ἐπειρᾶτο φέρειν καὶ ἀπάγειν τῶν δαιμόνων τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὶ οἱ δαίμονες διὰ τῶν χαϊρόντων τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων ἐνίργησαν ὡς ἄθεον καὶ ἄσεβῃ ἀποκτεῖναι, λέγοντες κοινὰ εἰσφέρειν αὐτὸν δαιμόνια· καὶ ὁμοίως ἐφ' ἡμῶν τὸ αὐτὸ ἐνεργοῦσιν». Ἰουστίνου, Ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς τὴν Ῥωμαίων Σύγκλητον, ed. E. J. Goodspeed, ι' 5.1-5: «Ὁ πάντων δὲ αὐτῶν εὐτονώτερος πρὸς τοῦτο γενόμενος Σωκράτης τὰ αὐτὰ ἡμῖν ἐνεκλήθη· καὶ γὰρ ἔφασαν αὐτὸν καινὰ δαιμόνια εἰσφέρειν, καὶ οὗς ἢ πόλις νομίζει θεοὺς μὴ ἡγεῖσθαι αὐτόν».

17. Βέβαια, στὴν πρὸ γνωστὴ περίπτωσι, ἡ μορφή τοῦ Σωκράτη δὲν συμπεριλαμβάνεται στὶς μορφές τῶν ἑπτὰ ἀρχαίων σοφῶν ποὺ ἀγιογραφήθηκαν τὸ 1542 στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλανθρωπινῶν στὸ νησάκι τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων (οἱ ἑπτὰ αὐτοὶ εἶναι οἱ Πλάτων, Σόλων, Θουκυδίδης, Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος, Χίλων ὁ Λακεδαιμόνιος, Ἀπολλώ-

ἄθεος ἦταν ὁ καταδικασμένος ἐπὶ ἀθείᾳ Σωκράτης.

β) Πρωταγόρας

Ἰδιαίτερη περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα τῆς Θράκης κορυφαῖος σοφιστὴς Πρωταγόρας (περ. 490-420 π.Χ.), γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι «ἄθεον ἐκτίσαστο δόξαν», δηλαδὴ ἔδωσε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν ἄθεος¹⁸. Ἄν καὶ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο ὅτι ἡ ἀφιξη τοῦ Πρωταγόρα στὴν Ἀθήνα προκάλεσε κύμα ἐνθουσιασμοῦ, κυρίως μεταξὺ τῶν νεωτέρων, ὁ μεγάλος

σοφιστὴς φαίνεται ὅτι σκανδάλισε σὲ τέτοιο βαθμὸ τοὺς Ἀθηναίους, ὥστε αὐτοί, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος¹⁹, συγκέντρωσαν μὲ κήρυκα ὅλα τὰ βιβλία του στὴν ἀγορὰ καὶ τὰ παρέδωσαν στὴν πυρὰ.

Ὁ Πρωταγόρας μᾶς ἔχει ἀφήσει τὴν πιδὲ ἐμβληματικὴ ἴσως διατύπωση τῆς ὑποκειμενικοκρατίας καὶ τοῦ ἀπόλυτου σχετικισμοῦ, τὸ γνωστὸ «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»²⁰ (ποὺ σημαίνει ὅτι μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος, δηλαδὴ τὸ ἄτομο). Αὐτὸς ὁ ἀπόλυτος σχετικισμὸς εἶναι φυσικὸ νὰ ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, γιατί στὴν προέκτασή του συνεπάγεται τὴν ἄρνηση τῆς ὑπαρξης μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἢ ἀντικειμενικῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ἡ ὑποκειμενικοκρατία φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ μοιραία στὸν σχετικισμὸ τῶν ἀξιών. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπῆρξε καὶ τὸ βασικὸ σημεῖο τριβῆς τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Πλάτωνα μὲ τοὺς Σοφιστές. Ὁ Πλάτων στὸ ἔργο τῆς ὀριμότητάς του, τοὺς *Νόμους*, ἀντιπροτείνει ρητῶς ὡς «πάντων χρημάτων μέτρον» ὄχι τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ τὸν Θεό.²¹ Ἐξάλλου, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ θέση ποὺ διατυπώνει ἀνοικτὰ ὁ Ἀλέξανδρος Τσιριντάνης, ὅτι «ὁ Πρωταγόρας εἶναι ἡ καταστροφὴ, ὄχι μόνον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ παντὸς συλλήβδην συστήματος»²².

νιος Τυανεύς), ἀλλὰ ἀσφαλῶς ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ἀγιογραφούμενη ἐκεῖ μορφή τοῦ Πλάτωνα. Πέραν τούτου, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης ἐμφανίζεται:

α) στὴν τράπεζα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας μαζὶ μὲ ἄλλες ἔνδεκα μορφές τῆς Ἀρχαιότητας (Πυθαγόρας, Ὀμηρος, Ἀριστοτέλης, Σίβυλλα, Πλάτων, Πλούταρχος κ.ά.), ποὺ στέκονται ἐκατέρωθεν τοῦ Ἰεσσαί, σὲ τοιχογραφία ποὺ φιλοτέχνησε μεταξὺ 1535 καὶ 1541 ὁ Θεοφάνης ὁ Κρήσις,

β) στὸν γυναικωνίτη τοῦ κτισμένου τὸ 1677 ἱστορικοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴ Σιάτιστα, πλάι στὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὴ Σίβυλλα,

γ) στὸν προαύλιο χώρῳ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου, πλάι στὸν Σόλωνα, τὴ Σίβυλλα, τὸν Πυθαγόρα, τὸν Ὀμηρὸ, τὸν Θουκυδίδη, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχο, δίπλα στοὺς ὁποίους βρίσκεται –πολὺ ταιριαστά– καὶ ὁ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυρας, δ) στὸν πρόναο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ἀγίου Σπυριδωνοῦ στὸ Ἀργιστόλι τῆς Κεφαλονίδας, καὶ συγκεκριμένα πλάι στὸν Πλάτωνα στὰ ἀριστερὰ τοῦ εἰσερχομένου, μὲ κείμενο τοῦ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος ἀνάμεσά τους, ἐνῶ στὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου εἰκονίζονται ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ κείμενο τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως ἀνάμεσά τους. Περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Σωκράτη σὲ ἱεροὺς ναοὺς συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

18. Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*, ed. K. Mras, ΙΔ' 3, 7.2.

19. Διογένης Λαέρτιου, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, ed. H. S. Long, Θ' 52.2-4: «Διὰ ταύτην δὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ συγγράμματος ἐξεβλήθη πρὸς Ἀθηναίων καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ κατέκαυσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὑπὸ κήρυκα ἀναλεξάμενοι παρ' ἐκάστου τῶν κεκτημένων».

20. Πρωταγόρου, eds H. Diels καὶ W. Kranz, ἀπ. Β 1.6-7, 1.12-13: «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν».

21. Πλάτωνος, *Νόμοι*, ed. J. Burnet, 716c4-6: «Ὁ δὲ θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων ἄν εἴη μάλιστα, καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ πού τις, ὡς φασιν, ἄνθρωπος».

22. Ἀλεξάνδρου Ν. Τσιριντάνη, *Ἡ πίστις ὡς βίωμα*, τόμος Β', Ἐκδόσεις «Συζητήσεις», Ἀθῆνα 1981, σελ. 184 (= Ὁ Ἀνθρωπισμὸς, τόμος Α', Ἐννοις Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς καὶ Ἐκδόσεις «Συζητή-

Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ σκανδάλισε τοὺς Ἀθηναίους καὶ προκάλεσε τὴ μὴνί τους κατὰ τοῦ Πρωταγόρα, τὴν ἐκδίωξη τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν πυρπόληση τῶν συγγραμμάτων του δὲν ἦταν αὐτὸ τὸ «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος», ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τοῦ χαμένου σήμερα *Περὶ θεῶν* συγγράμματός του:

«*Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὥς εἰσὶν οὐθ' ὥς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὅποιοί τινες ἰδέαν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.*»²³ (δηλαδή: Γιὰ τοὺς θεοὺς δὲν μπορῶ νὰ γνωρίζω οὔτε ὅτι ὑπάρχουν οὔτε ὅτι δὲν ὑπάρχουν οὔτε τί μορφή ἔχουν· γιατί εἶναι πολλὰ αὐτὰ ποὺ ἐμποδίζουν τὴ γνώση: καὶ τὸ ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι φανερά καὶ ἡ μικρὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου).

Ὁ Whitmarsh ἐπιγράφει ἕνα ὁλόκληρο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του μὲ τὶς πρῶτες λέξεις ἀπὸ τὴ δήλωση αὐτὴ τοῦ Πρωταγόρα στὴν ἀρχὴ τοῦ *Περὶ θεῶν* ἔργου του: «Σχετικὰ μὲ τοὺς θεοὺς δὲν μπορῶ νὰ γνωρίζω»²⁴. Στὰ μάτια του, ὁ Πρωταγόρας εἶναι ἄθεος.

Ὡστόσο, ἂν προσέξουμε τὴν ἐπίμαχη δήλωση τοῦ Πρωταγόρα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ *Περὶ θεῶν* ἔργου του, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι στὴν πραγματικότητα αὐτὴ δὲν συνιστᾷ ἀρνησὶ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς ρητὴ ἀμφισβήτηση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσει τὸν Θεό. Μὲ ἀπλᾶ λόγια, δηλαδή, ὁ Πρωταγόρας δὲν λέει ὅτι δὲν ὑπάρχουν θεοί,

ἀλλὰ ἀπλῶς ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς γνωρίσουμε. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀθεΐα· εἶναι ἀγνωστικισμός. Καὶ ὁ Whitmarsh κάκιστα ταυτίζει (καὶ μάλιστα ρητῶς²⁵) αὐτὰ τὰ δύο, ποὺ εἶναι σαφέστατα καὶ κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν... ἕτερον ἐκάτερον²⁶.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε πόσο πολὺ ἀπέχει ὁ ἀγνωστικισμὸς ἀπὸ τὴν ἀθεΐα, ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἀκριβῶς ἕνας συνεπὴς ἀγνωστικισμὸς εἶναι καὶ ἡ θέση τοῦ Ἀλέξανδρου Τσιριντάνη πῶς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Θεὸ καὶ γενικὰ τὰ μεταφυσικὰ ἐρωτήματα εἶναι «πάνω ἀπὸ τὸν φράκτ», δηλαδή πέρα ἀπὸ τὶς δυνατότητες γνώσης τοῦ ἀνθρώπου²⁷. Ὁ Τσιριντάνης καταφεύγει σὲ αὐτὸν τὸν ἀγνωστικισμὸ, ὅχι ἐπιτιθέμενος κατὰ τῆς πίστεως, ἀλλὰ ὑπεραμυνόμενος τῆς πίστεως, μὲ τὸ ἐξῆς περίπου σκεπτικὸ: Ἀφοῦ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Θεὸ εἶναι πέρα ἀπὸ τὶς δυνατότητες γνώσης τοῦ ἀνθρώπου, ὅποια ἀπάντηση καὶ ἂν ἐπιλέξω νὰ δώσω στὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει Θεός, αὐτὴ θὰ εἶναι μιὰ ἀπάντηση πίστεως. Ἔτσι, ἡ περιφρονητικὴ ἀπόρριψη τῆς πίστεως εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνόητη. Καὶ ὁ πιστὸς καὶ ὁ ἄθεος, ἀκριβῶς ἐξ ἴσου καὶ οἱ δύο, *πιστεῦναι*: ὁ πρῶτος *πιστεῦει* ὅτι ὑπάρχει Θεός, ὁ δεῦτερος *πιστεῦει* ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεός. Κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δὲν *γνωρίζει*· καὶ οἱ δύο *πιστεῦναι*. Ἀπλῶς, ὁ πιστὸς εἶναι εἰλικρινὴς στὴν πίστη του, διότι ἀναγνωρίζει ὅτι πιστεῦει, ἐνῶ ὁ ἄθεος εἶναι ἀνελικρινὴς ἢ... βαθιὰ νυχτωμένος, ἀφοῦ «ξορκίζει» τὴν πίστη

σις», Ἀθῆνα 1995, σελ. 52). Βεβαίως, πολὺν ἰσορροπιμένα, ὁ ἴδιος ὁ Τσιριντάνης προειδοποιεῖ: «*Πρέπει νὰ προσέξουμε μίπως, ἐπειδὴ θέλουμε νὰ χτυπήσουμε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πρωταγόρα, ἀρνηθῶμεν τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα καὶ τὸν αὐτόνομον κανόνα δικαίου.*» (Ἡ πίστις ὡς βίωμα, τόμος Β', σελ. 198 = Ὁ Ἀνθρωπισμός, τόμος Α', σελ. 66).

23. Πρωταγόρου, eds H. Diels καὶ W. Kranz, ἀπ. Β 4.5-7.

24. Tim Whitmarsh, ὁ.π., σελ. 104-114.

25. ὁ.π., σελ. 245.

26. Βλ. A. Kenny, "Agnosticism and atheism", ἐν J. Cornwell καὶ M. McGhee (eds), *Philosophers and God. At the frontiers of faith and reason*, Continuum, New York 2009· πρβ. M. Martin, "General introduction", ἐν M. Martin (ed.), *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, New York 2007, σελ. 2-3.

27. Ἀλεξάνδρου Ν. Τσιριντάνη, *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση*, Ἐκδόσεις «Συζήτησις», Ἀθῆνα 1975, σελ. 22 κ.ε.

και την καταδικάζει, μη συνειδητοποιώντας ή μη ομολογώντας ότι και η δική του τοποθέτηση πάνω στο ερώτημα περί του Θεού είναι τοποθέτηση πίστης, και προφανώς όχι γνώσης.

Είναι λοιπόν φανερό πόσο πολύ διαφέρει ο άγνωστικισμός από την αθεΐα. Και είναι εξ ίσου φανερό πόσο αυθαίρετο θα ήταν, τουλάχιστον με τα στοιχεία που έχουμε, να μεταφράσουμε σε αθεΐα τον άγνωστικισμό του Πρωταγόρα.

γ) Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος

Ένας αρχαίος φιλόσοφος που ασφαλώς θα σκανδάλιζε τους συγχρόνους του, σε κάποιους μάλιστα μπορεί να έδινε και την εντύπωση αθέου, είναι ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (570-480 π.Χ.).

Ο Ξενοφάνης δεν διστάζει να επιτεθεί στους παλαιούς ποιητές, κατονομάζοντας μάλιστα τους πιο εξέχοντες, τον Όμηρο και τον Ησίοδο, για τον τρόπο με τον οποίο παρουσίαζαν τους θεούς: «*Όλα εκείνα πρόβαλαν στους θεούς ο Όμηρος και ο Ησίοδος που στους ανθρώπους είναι ντροπή και νόγος, την κλοπή και τη μοιχεία και την αλληλεξαπάτηση*»²⁸.

Και δεν είναι μόνον ότι ο Ξενοφάνης θεωρούσε ότι τα πάθη και οι κακίες είναι ασυμβίβαστα με την τελειότητα του θείου. Ακόμη και η απεικόνιση του θείου με ανθρώπινα χαρακτηριστικά είναι κατά τον Ξενοφώνα ανόητη: «*Οι άνθρωποι νομίζουν ότι οι θεοί γεννιούνται και ότι έχουν τα δικά τους ρούχα και τη δική τους φωνή και το δικό τους σώμα*»²⁹.

Άλλου ο Ξενοφάνης γράφει ότι οι Αιθίοπες λένε ότι οι θεοί τους έχουν σμημήματα και είναι μαύροι, ενώ οι Θράκες ότι είναι γαλανομάτηδες και κοκκινوترίχιδες³⁰, ενώ δεν διστάζει να γράφει, με άφθαστη ειρωνεία: «*Αλλά αν είχαν χέρια τα βόδια και τα άλογα ή τα λιοντάρια ή μπορούσαν να ζωγραφίσουν πίνακες όπως οι άνθρωποι, τα άλογα όμοιες με άλογα και τα βόδια όμοιες με βόδια θα έκαναν τις απεικονίσεις των θεών και θα τους έκαναν σώματα όμοια με αυτά που έχουν και αυτά τα ίδια το καθένα*»³¹.

Όσο όμως και αν τέτοιες διατυπώσεις μπορεί να προσέβαλλαν τη θρησκευτικότητα των ανθρώπων της εποχής, είναι περισσότερο από φανερό ότι ο Ξενοφάνης, με όλα αυτά που γράφει, δεν αρνείται την ύπαρξη των θεών, αλλά τον ανθρωπομορφισμό τους. Έτσι, όπως συνέβη και με τόσους άλλους αρχαίους σοφούς, οι χριστιανοί όχι μόνο δεν έβλεπαν τον Ξενοφάνη ως πολέμιο της πίστης, αλλά απεναντίας ένιωθαν άνετα να τον εμφανίζουν ως πρόδρομο της χριστιανικής αλήθειας. Τα περισσότερα από τα παραπάνω αποσπάσματα του Ξενοφάνη σώζονται από τον Κλήμεντα τον Άλεξανδρέα, τον σπουδαίο αυτόν χριστιανό διανοητή και φιλόσοφο του 2ου αιώνα μ.Χ., ο οποίος και εγκωμιάζει άνοικτα τον Ξενοφάνη για τις θέσεις που τόλμησε να εκφράσει και τον παρουσιάζει ως πρόδρομο της χριστιανικής διδασκαλίας περί του ενός και αληθινού Θεού («*Εἰ γοῦν καὶ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος, διδάσκων ὅτι εἷς καὶ ἀσώματος ὁ Θεός, ἐπιφέρει...*»)³²,

28. Ξενοφάνους, eds H. Diels και W. Kranz, ἀπ. Β 11: «*Πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Όμηρος θ' Ησίοδος τε, / ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδεα καὶ νόγος ἐστίν, / κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν*». Πρβ. ἀπ. 12: «*ὥς πλείστα ἐφθέγγαντο θεῶν ἀθεμίστια ἔργα, / κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν*».

29. Ξενοφάνους, ἀπ. Β 14: «*Ἄλλ' οἱ βροτοὶ δοκέουσι γεννᾶσθαι θεούς, / τὴν σφετέρην δ' ἐσθλὴτα ἔχειν φωνὴν τε δέμας τε*».

30. Ξενοφάνους, ἀπ. Β 16: «*Αἰθίοπες τε <θεοὺς σφετέρους> σιμοὺς μέλανάς τε / Θρήκεις τε γλανκοὺς καὶ πυρροὺς <φασὶ πέλεσθαι>*».

31. Ξενοφάνους, ἀπ. Β 15: «*Ἄλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες <ἵπποι τ'> ἢ λέοντες / ἢ γράφει χεῖρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες, / ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίαις / καὶ <κε> θεῶν ιδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποίουν / τοιαῦθ' οἷόν περ καὶ οἱ δέμας εἶχον <ἐκαστοῖ>*».

32. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*, ed. O.

παραθέτοντας μάλιστα και ένα ακόμα χωρίο του Ξενοφάνη, που δείχνει πόσο... άθεος ήταν ο αρχαίος αυτός φιλόσοφος:

«Ένας είναι ο Θεός, ο πιο μεγάλος μεταξύ και των θεών και των ανθρώπων, ο όποιος δεν μοιάζει με τους θνητούς ούτε στο σώμα ούτε στην έννοια»³³.

Είναι αλήθεια ότι υπάρχει αρκετή συζήτηση για το αν ο Ξενοφάνης ήταν μονοθεϊστής, πανθεϊστής ή κάτι άλλο· αλλά το μόνο βέβαιο είναι ότι δεν ήταν άθεος.

δ) Αναξαγόρας

Μία από τις μεγάλες μορφές της ελληνικής Αρχαιότητας που βρέθηκαν αντιμέτωπες με την κατηγορία της αθεΐας είναι ο Αναξαγόρας (περ. 510-428 π.Χ.), ο φιλόσοφος που υπήρξε διδάσκαλος του Περικλή και σφράγισε όσο λίγοι τον λεγόμενο «χρυσό αιώνα» της Αρχαιότητας.

Οί πληροφορίες σχετικά με την προσαγωγή του Αναξαγόρα σε δίκη με την κατηγορία της αθεΐας είναι συγκεχυμένες. Ο Διογένης ο Λαέρτιος παραθέτει αρκετές τέτοιες, αλληλοσυγκρουόμενες μαρτυρίες³⁴.

Stählin, L. Früchtel και U. Treu, Ε', ιδ' 109, 1.1-2.

33. Ξενοφάνους, άπ. Β 15: «Εἷς θεός, ἐν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, / οὐτὶ δέμας θνητοῖσιν ὁμοίος οὐδὲ νόημα».

34. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, ed. H. S. Long, Β' 12.4 κ.έ. Οί μαρτυρίες που παραθέτει ο Διογένης ο Λαέρτιος είναι οι εξής: Κατὰ τὸν Σωτῶνα, ὁ Ἀναξαγόρας μὲνύθηκε ἀπὸ τὸν Κλέωνα μετὰ τὴν κατηγορία τῆς «ἀσεβείας», ἐπειδὴ ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι «μύδρος διάπυρος», μὰ πυρακτωμένη μᾶζα (πῖραγμα ποὺ ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μετὰ τὴν κοινὴ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι θεός), καὶ σύρθηκε σὲ δίκη, στὴν ὁποία μάλιστα κατέθεσε ὡς μάρτυρας ὑπεράσπισης καὶ ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς, μετὰ τὸν Ἀναξαγόρα ὁμως παρὰ ταῦτα νὰ καταδικάζεται σὲ ὑψηλὸ πρόστιμο καὶ νὰ ἐξορίζεται. Κατὰ τὸν Σάτυρο, ὁ Ἀναξαγόρας μὲνύθηκε ἀπὸ τὸν πολιτικὸ ἀντίπαλο τοῦ Περικλῆ Θουκυδίδη (ὅχι τὸν ἱστορικό) καὶ καταδικάσθηκε ἐρήμην σὲ θάνατο. Κατὰ τὸν Ἐρμιππο, ὁ Ἀναξαγόρας καταδικάσθηκε σὲ θάνατο καὶ φυλακίσθηκε ἐν ᾧπρὶ τῆς ἐκτέλεσης τῆς ποινῆς, ἀλλὰ ὁ Περικλῆς ἐπέτυχεν τὴν

Τὸ βέβαιο, πάντως, εἶναι ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἀντιμέτωπος στὴν Ἀθήνα τὴν κατηγορία τῆς αθεΐας καὶ μετὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ κατέφυγε στὴ Λάμψακο, ὅπου καὶ πέθανε.

Ἀλλὰ βεβαίως ὁ Ἀναξαγόρας κάθε ἄλλο παρὰ ἄθεος ἦταν. Αὐτὸς εἶναι ποὺ εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ Νοῦ, ποὺ εἶναι ἡ πιὸ κεντρικὴ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας του. Κατὰ τὸν Ἀναξαγόρα, πίσω ἀπὸ τὴ γένεση τῶν πάντων ὑπάρχει ὁ Νοῦς, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ξεχωριστὰ ἀπὸ ὅλα, εἶναι δὲ παντογνώστης καὶ παντοδύναμος³⁵. Ὁ Πλούταρχος μάλιστα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ τότε ἄνθρωποι ἀποκαλοῦσαν καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξαγόρα «Νοῦν», εἴτε γιὰ τὴ μεγάλῃ

ἀποφυλάκισί του, ὁ δὲ ἴδιος ὁ Ἀναξαγόρας, μὴν ἀνεχόμενος τὴν «ὑβρίν», ἐγκατέλειπε τὴν Ἀθήνα. Κατὰ τὸν Ἰερώνυμο, ὁ Περικλῆς τὸν παρουσίασε στὸ δικαστήριον ἄρρωστο σὲ ἐλεεινὴ κατάστασι, μετὰ ἀποτέλεσμα οἱ δικαστὲς νὰ τὸν συμπονέσουν καὶ νὰ τὸν ἀθωώσουν. Αὐτὲς τὲς ἐκδοχὲς παραθέτει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος. Ὁ Πλούταρχος (Περικλῆς, ed. K. Ziegler, λβ' 5.4-5) παραδίδει μὴ ἄλλη ἐκδοχή, ὅτι ὁ Περικλῆς φοβήθηκε ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας θὰ καταδικαζόταν καὶ φρόντισεν νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πρὶν γίνῃ ἡ δίκη: «Ἀναξαγόραν δὲ φοβηθεὶς <τὸ δικαστήριον> ἐξέκλειψε καὶ προὔπεμψεν ἐκ τῆς πόλεως».

35. Ἀναξαγόρα, eds H. Diels καὶ W. Kranz, άπ. Β 12.4-24: «Τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει, νοῦς δὲ ὅστιν ἀπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐπ' ἐωυτοῦ ἐστίν. [...] Ἔστι γὰρ λεπτότατόν τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον, καὶ γνῶμιν τε περὶ παντὸς πᾶσαν ἰσχει καὶ ἰσχύει μέγιστον· καὶ ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατεῖ. Καὶ τῆς περιχωρήσιος τῆς συμπάσης νοῦς ἐκράτησεν, ὥστε περιχωρήσαι τὴν ἀρχὴν. Καὶ πρῶτον ἀπὸ τοῦ σμικροῦ ἤρξατο περιχωρεῖν, ἐπὶ δὲ πλεόν περιχωρεῖ, καὶ περιχωρήσει ἐπὶ πλεόν. Καὶ τὰ συμμισγόμενά τε καὶ ἀποκρινόμενα καὶ διακρινόμενα πάντα ἔγνω νοῦς. Καὶ ὅποια ἐμελλεν ἔσεσθαι καὶ ὅποια ἦν, ἄσσα νῦν μὴ ἐστὶ, καὶ ὅσα νῦν ἐστὶ καὶ ὅποια ἔσται, πάντα διεκόσμησε νοῦς, καὶ τὴν περιχώρησιν ταύτην, ἣν νῦν περιχωρεῖ τά τε ἄστροα καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ ὁ ἀήρ καὶ ὁ αἰθήρ οἱ ἀποκρινόμενοι».

Πάντως, ἂν ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀναξαγόρα πολεμοῦσε κάτι, αὐτὸ δὲν ἦταν ἡ πίστιν ὅτι ὑπάρχει Θεός, ἀλλὰ ἡ δεισιδαιμονία. Χάρη στὸν Ἀναξαγόρα, γράφει ὁ Πλούταρχος, ὁ Περικλῆς ἔγινε «δεισιδαιμονίας καθυπέρτερος», καθὼς τῇ δεισιδαιμονίᾳ τὴν γεννάει ἡ ἄγνοια, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ποὺ δίδασκε ὁ Ἀναξαγόρας, «ἀντὶ τῆς φοβερᾶς καὶ φλεγμαινούσης δεισιδαιμονίας», θεμελιώνει «τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν».

του ὀξύνοια, εἴτε γιατί αὐτὸς πρῶτος, ὅπως γράφει, ἔθεσε στὴν ἀρχὴ τῆς «διακοσμίσεως» τῶν πάντων ὅχι τὴν τύχη ἢ τὴν ἀνάγκη, ἀλλὰ τὸν Νοῦν³⁶. Νομίζουμε ὅτι εἶναι προφανὲς πὼς τέτοιες ἀπόψεις δὲν εἶναι ἀπόψεις ἀθέου ἢ ἀρνητῆ.

Ὑπάρχει ἓνα χαριτωμένο ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα: Ὁ φιλόσοφος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ «πολιτικά», δηλαδὴ γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῆς πόλεως. Κάποιος λοιπὸν τὸν ρώτησε: «Δὲν ἐνδιαφέρεσαι γιὰ τὴν πατρίδα σου;». Καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἀπάντησε: «Κάθε ἄλλο! Ἐνδιαφέρομαι, καὶ μάλιστα πάρα πολὺ, γιὰ τὴν πατρίδα μου» – καὶ ἔδειξε τὸν οὐρανὸν³⁷. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἔμαθε τὸν ἄνθρωπο νὰ λέει τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρᾶγμα, ὅσο καὶ ἂν, βεβαίως, ὁ λόγος τοῦ χριστιανοῦ εἶναι λόγος πιστοῦ, ἐνῶ ὁ λόγος τοῦ Ἀναξαγόρα ἦταν λόγος ἐρευνητῆ.

Πάντως, ἂν ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀναξαγόρα πολεμοῦσε κάτι, αὐτὸ δὲν ἦταν ἡ πίστιν ὅτι ὑπάρχει Θεός, ἀλλὰ ἡ δεισιδαιμονία. Χάρη στὸν Ἀναξαγόρα, γράφει ὁ Πλούταρχος, ὁ Περικλῆς ἔγινε «δεισιδαιμονίας καθυπέρτερος», καθὼς τῇ δεισιδαιμονίᾳ τὴν γεννάει ἡ ἄγνοια, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ποὺ δίδασκε ὁ Ἀναξαγόρας, «ἀντὶ τῆς φοβερᾶς καὶ φλεγμαινούσης δεισιδαιμονίας», θεμελιώνει «τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν»³⁸. Ἐννοῦμε ὅτι εἶναι προφανὲς ὅτι θὰ ἦταν πέρα γιὰ πέρα ἄτοπο νὰ πάρουμε τοῖς μετρητοῖς τὴν κατηγορία περὶ ἀθείας καὶ νὰ θεωρήσουμε ἄθεο τὸν Ἀναξαγόρα, ποὺ δίδασκε ὅτι πίσω ἀπὸ τὴ γένεση τῶν πάντων βρίσκεται ὁ Νοῦς, καὶ ἡ διδασκαλία του θεμελιώνει «τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν», ὅπως τόσο ὠραῖα γράφει ὁ Πλούταρχος.

ε) Διογένης Ἀπολλωνιάτης

Ἕνας ἄλλος διανοητὴς γιὰ τὸν ὁποῖο μποροῦμε ἀρκετὰ βάσιμα νὰ ποῦμε ὅτι βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ τὴν κατηγορία

36. Πλουτάρχου, Περικλῆς, ed. K. Ziegler, δ' 6.4-10: «ὃν οἱ τότε ἄνθρωποι Νοῦν προσπιγόμενον, εἴτε τὴν σύνεσιν αὐτοῦ μεγάλην εἰς φυσιολογίαν καὶ περιττὴν διαφανεῖσαν θαυμάσαντες, εἶθ' ὅτι τοῖς ὅλοις πρῶτος οὐ τύχην οὐδ' ἀνάγκην διακομίσσεως ἀρχὴν, ἀλλὰ νοῦν ἐπέστησε καθαρὸν καὶ ἄκρατον, ἐν μεμειγμένοις πᾶσι τοῖς ἄλλοις ἀποκρίνοντα τὰς ὁμοιομερείας».

37. Διογένης Λαερτίου, ed. H. S. Long, Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, Β' 7.3-6: «Τέλος ἀπέστη καὶ περὶ τὴν τῶν φυσικῶν θεωρίαν ἥν, οὐ φροντίζων τῶν πολιτικῶν. Ὅτε καὶ πρὸς τὸν εἰπόντα, "Οὐδέν σοι μέλει τῆς πατρίδος;", "Εὐφήμεί", ἔφη, "ἐμοὶ γὰρ καὶ σφόδρα μέλει τῆς πατρίδος", δείξας τὸν οὐρανόν».

38. Πλουτάρχου, Περικλῆς, ed. K. Ziegler, στ' 1.1-8: «Οὐ μόνον δὲ ταῦτα τῆς Ἀναξαγόρου συνουσίας ἀπέλανε Περικλῆς, ἀλλὰ καὶ δεισιδαιμονίας δοκεῖ γενέσθαι καθυπέρτερος, ἦν τὸ πρὸς τὰ μετέωρα θάμβος ἐνεργάζεται τοῖς αὐτῶν τε τούτων τὰς αἰτίας ἀγνοοῦσι καὶ περὶ τὰ θεῖα δαιμονῶσι καὶ ταρattoμένοις δι' ἀπειρίαν αὐτῶν, ἦν ὁ φυσικὸς λόγος ἀπαλλάττων ἀντὶ τῆς φοβερᾶς καὶ φλεγμαινούσης δεισιδαιμονίας τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν ἐνεργάζεται».

τῆς ἀθείας εἶναι ὁ Προσωκρατικὸς φιλόσοφος τοῦ πέμπτου, ἐπίσης, αἰῶνα Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, μαθητῆς τοῦ Ἀναξίμενη καὶ σύγχρονος τοῦ Ἀναξαγόρα, «ἀνὴρ φυσικὸς καὶ ἄγαν ἐλλόγιμος», κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο³⁹. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος μεταφέρει τὴν πληροφορία τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως ὅτι ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης κινδύνευσε νὰ θανατωθεῖ στὴν Ἀθήνα «διὰ μέγαν φθόνον»⁴⁰, χωρὶς δηλαδὴ εὐθεῖα ἀναφορὰ σὲ κάποια κατηγορία περὶ ἀθείας· ὥστόσο, ἡ ρητὴ συσχέτιση τῆς περιπτώσεώς του μὲ αὐτὴ τοῦ Σωκράτη καθιστᾷ λίαν πιθανὸ ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης νὰ κατηγορήθηκε καὶ ὁ ἴδιος ἐπὶ ἀθείᾳ.

Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε στὰ χέρια μας τὰ ἔργα τοῦ Διογένη, παρὰ μόνο κάποια ἀποσπάσματα, κυρίως ἀπὸ τὸν Σμπλίκιο. Τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματά του, πάντως, εἶναι αὐτὸ ποὺ παρατίθεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ ἔργο του *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*⁴¹, ἀναφερόμενο στὴν κατανομὴ τῶν αἱμοφόρων ἀγγείων στὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Ὁ Jonathan Barnes, σὲ μιὰ πολὺ γνωστὴ μελέτη του γιὰ τὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία, γράφει χαρακτηριστικὰ γιὰ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ὅτι «ἐδῶ μπορούμε νὰ διαβάσουμε ἀπὸ πρῶτο χερί αὐτὸ ποὺ στὴν περίπτωσιν ἄλλων Προσωκρατικῶν μαθαίνουμε μόνο ἐμμέσως: μιὰ προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ μὲ ἐπιστημονικὴ λεπτομέρεια ἡ δομὴ καὶ ὁργάνωσις τοῦ φυσικοῦ κόσμου»⁴².

Ἀσφαλῶς, μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε τοὺς λόγους ποὺ ἔκαναν κάποιους ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ νὰ διακρίνουν μιὰ ἀθεΐα πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν «προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ μὲ ἐπιστημονικὴ λεπτομέρεια ἡ δομὴ καὶ ὁργάνωσις τοῦ φυσικοῦ κόσμου». Ἀλλὰ ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης μόνο ἄθεος δὲν ἦταν! Ἀπεναντίας, πίσω ἀπὸ τὴ δομὴ καὶ ὁργάνωσις τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὴν ὁποία προσπάθησε νὰ προσεγγίσει ἐπιστημονικά, διέκρινε μιὰ θεϊκὴ σοφία, μιὰ «νόησιν». Ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, γράφει ρητῶς σὲ ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὰ λίγα σωζόμενα ἀποσπάσματά του:

«Δὲν θὰ ἦταν δυνατόν χωρὶς νόησις νὰ εἶναι τὰ πάντα συνδεδεμένα κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ὑπάρχουν μέτρα γιὰ ὅλα, καὶ γιὰ τὸν χειμῶνα καὶ γιὰ τὸ θέρος καὶ γιὰ τὴ νύκτα καὶ γιὰ τὴν ἡμέρα καὶ γιὰ τὶς βροχὰς καὶ γιὰ τοὺς ἀνέμους καὶ γιὰ τὶς καλοκαιρίες»⁴³.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεί νὰ ποῦμε ὅτι ἡ δῆλωση αὐτὴ ὄχι μόνο δὲν δηλώνει ἀθεΐα, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἀποτελεῖ ἀπερίφραστη ὁμολογία πίστεως!

στ) Ἐπίκουρος

Ὁ Ἐπίκουρος, ὁ φιλόσοφος ὁ ὁποῖος στὴ φιλοσοφία του ἀνήγαγε τὴν ἡδονὴν σὲ σκοπὸ τῆς ζωῆς, ἦταν φυσικὸ νὰ κινήσει τὴν ὑποψία περὶ ἀθείας. Ὁ Whitmarsh στὴ *Θεομαχία* του ἀφιερώνει σὲ αὐτὸν ἓνα ὁλόκληρο κεφάλαιο, στὸ ὁποῖο δίνει τὸν τίτλο: «Ἐπίκουρος θεομάχος»⁴⁴. Ἐξάλλου, ἀνὰ τοὺς αἰῶνες οἱ παραδομένοι στὸν ἔκλυτο βίῳ ἄνθρωποι εἶχαν πρότυπό τους τὸν Ἐπίκουρο (ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι οἱ

39. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, ed. H. S. Long, Θ' 57.1-2.

40. Διογένης Λαέρτιος, ὁ.π., Θ' 57.3-5: «Τοῦτόν φησιν ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος ἐν τῇ Σωκράτους ἀπολογίᾳ διὰ μέγαν φθόνον μικροῦ κινδυνεύσαι Ἀθήνησιν».

41. Ἀριστοτέλους, *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, 511b30-512b11.

42. Jonathan Barnes, *Early Greek Philosophy*, Penguin Books, London, New York, Victoria, Toronto etc. 2001² (ed. pr. 1987), σελ. xlviii: "Here we can read at first hand what in the case of the

other Presocratics we learn only indirectly: an attempt to describe in scientific detail the structure and organization of the physical world".

43. Διογένης Ἀπολλωνιάτου, eds H. Diels καὶ W. Kranz, ἀπ. Β 3.1-4: «Οὐ γὰρ ἄν, φησὶν, οἷόν τε ἦν οὕτω δεδᾶσθαι ἄνευ νοήσεως, ὥστε πάντων μέτρα ἔχειν, χειμῶνός τε καὶ θέρους καὶ νυκτὸς καὶ ἡμέρας καὶ ὑετῶν καὶ ἀνέμων καὶ εὐδιῶν».

44. Tim Whitmarsh, ὁ.π., σελ. 201-215.

πλούσιοι Ρωμαῖοι γέμιζαν τὰ ὑπνοδωμάτια τους μετὴ μορφὴ τοῦ Ἐπικούρου καὶ στὰ γενέθλιά του... προσέφεραν θυσίεις!⁴⁵⁾.

Ὡστόσο, ὅλοι αὐτοὶ οἱ αὐτόκλητοι ὑμνητὲς τοῦ Ἐπικούρου εἶναι βέβαιοι ὅτι θὰ ἀπογοπεύονταν σφόδρα, ἂν ἔμπαιναν στὸν κόπο νὰ διαβάσουν... τὸν ἴδιο τὸν Ἐπίκουρο. Διότι, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος γράφει ρητῶς ὅτι, ὅταν λέει ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι σκοπὸς τῆς ζωῆς, δὲν ἐννοεῖ «τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονάς», ὅπως νομίζουν ὅσοι τὸν παρερμηνεύουν· διότι στὴν πραγματικότητα, ὅπως τονίζει, τὸν «ἡδὺ βίον» δὲν τὸν γεννοῦν οἱ ἀπολαύσεις, ἀλλὰ ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀχώριστη μετὴν ἀρετῇ, καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ζεῖ «ἡδέως», χωρὶς νὰ ζεῖ φρόνιμα καὶ καλὰ καὶ δίκαια, οὔτε πάλι νὰ ζεῖ φρόνιμα καὶ καλὰ καὶ δίκαια, χωρὶς νὰ ζεῖ «ἡδέως»⁴⁶ – ὅλα αὐτά, βέβαια, δὲν ἔχουν καὶ πολλὴ σχέση μετὰ τὰ ὅσα θὰ ἤθελαν νὰ ἀκούσουν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐκλυτοῦ βίου.

Ἐξίσου θὰ ἀπογοπεύονταν ὅσοι θὰ ἀναζητοῦσαν στὸν Ἐπίκουρο κάποια ἀνοικτὴ ἐπίθεση κατὰ τοῦ θεοῦ. Ἀπεναντίας, ὁ Ἐπίκουρος γράφει:

«Κατὰ πρῶτον, πιστεύοντας ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ὃν ἀφθαρτο καὶ μακάριο, ὅπως παραδέχεται ἡ κοινὴ ἀντίληψη περὶ τοῦ θεοῦ, μὴν τοῦ προσάπτεις τίποτα οὔτε ξένο πρὸς τὴν ἀφθαρσίαν οὔτε ἀνοίκειο

πρὸς τὴ μακαριότητα· ἀλλὰ νὰ πιστεύεις γι' αὐτὸν ὅ,τι συνάδει πρὸς τὴ μακαριότητα τὴ συνοδευόμενη ἀπὸ τὴν ἀφθαρσίαν. Γιατὶ θεοὶ ὑπάρχουν· γιατί εἶναι ἐναργὴς ἢ γνώσι γι' αὐτούς. Δὲν εἶναι ὁμως τέτοιοι ποὺ τοὺς νομίζουν οἱ πολλοί· γιατί λένε γι' αὐτοὺς πράγματα ποὺ ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν ἀντίληψη γιὰ τοὺς θεοὺς. Καὶ ἀσεβὴς δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀναιρεῖ τοὺς θεοὺς τῶν πολλῶν, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ προσάπτει στοὺς θεοὺς ὅσα οἱ πολλοὶ πιστεύουν»⁴⁷.

Πόσο... ἄθεος μπορεῖ νὰ εἶναι κάποιος ποὺ γράφει τέτοια πράγματα; Ὁ Hickson, ἀναφερόμενος ἀκριβῶς στὸν Ἐπίκουρο, παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν τόσο ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὴν πρῶτη ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐπικούρου), ποὺ εἶναι ἀμφίβολο ἂν μποροῦσε κανένας σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο νὰ ἦταν ἄθεος μετὴ σύγχρονη ἐννοία τοῦ ὄρου⁴⁸. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Ἐπίκουρος δὲν φαίνεται νὰ δεχόταν τὴν πρόνοια τοῦ θεοῦ ἐπὶ τοῦ κόσμου, θεωρώντας τὴν ἀσυμβίβαστη μετὴ τὴ μακαριότητα τοῦ θεοῦ⁴⁹. Ἀλλὰ ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἦταν ἀρνητὴς

45. Πλινίου Πρεσβυτέρου, *Naturalis historia*, XXXV:4:4-6.

46. Ἐπικούρου, *Πρὸς Μενουκίαν*, ed. G. Arrighetti, 131.8-132.12: «Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος ὑπάρχειν, οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν, ὥς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐχ ὁμολογούντες ἢ κακῶς ἐκδεχόμενοι νομίζουσιν... Οὐ γὰρ πότοι καὶ κῶμοι συνείροντες οὐδ' ἀπολαύσεις παίδων καὶ γυναικῶν καὶ τῶν ἄλλων ὅσα φέρει πολυτελὴς τράπεζα, τὸν ἡδὺ γεννᾶ βίον... [ἐνν. Ἡ φρόνησις διδάσκει] ὥς οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως, οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ ἡδέως. Συμπεφύκασι γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τούτων ἔστιν ἀχώριστον».

47. Ἐπικούρου, ὁ.π., 123.2-11: «Πρῶτον μὲν τὸν θεὸν ζῶν ἀφθαρτον καὶ μακάριον νομίζων, ὥς ἡ κοινὴ τοῦ θεοῦ νόσις ὑπεγράφη, μὴδὲν μίτε τῆς ἀφθαρσίας ἀλλότριον μίτε τῆς μακαριότητος ἀνοίκειον αὐτῷ πρόσαιπτε· πᾶν δὲ τὸ φυλάττειν αὐτοῦ δυνάμενον τὴν μετὰ ἀφθαρσίας μακαριότητα περὶ αὐτὸν δόξαζε. Θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶν· ἐναργὴς γὰρ αὐτῶν ἔστιν ἡ γνώσις· οἷους δ' αὐτοὺς <οἱ> πολλοὶ νομίζουσιν, οὐκ εἰσὶν· οὐ γὰρ φυλάττουσιν αὐτοὺς οἷους νοοῦσιν. Ἀσεβὴς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας τοῖς θεοῖς προσάπτων».

48. Michael W. Hickson, "A brief history of problems of evil", ἐν Justin P. McBrayer καὶ Daneil Howard-Snyder (eds), *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Wiley-Blackwell, Hoboken, New Jersey 2014, σελ. 27.

49. Τὸ περίφημο ἐπιχείρημα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἐπίκουρο ἀπὸ τὸν Λακτάντιο σχετικὰ μετὰ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ, ἂν πράγματι εἰπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο (διότι δὲν τὸ βρίσκουμε σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα του), θὰ εἰπώθηκε ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς πρόνοιας τοῦ θεοῦ ἐπὶ

του θείου· αὐτὸ ποὺ ἀμφισβητοῦσε, σὰν ἄλλος Ξενοφάνης, ἦταν οἱ ἀντιλήψεις τῶν πολλῶν γιὰ τοὺς θεοὺς. Μήπως τὸ ἴδιο ὅμως δὲν ἔκανε καὶ ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία*; Μήπως τὸ ἴδιο δὲν ἔκαναν καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀργότερα; Καὶ ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ καὶ κάλλιστα θὰ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε στὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν χριστιανοὺς νὰ βαδίζουν στὴν ὁδὸ τοῦ μαρτυρίου, λέγοντας ἀκριβῶς τὸν λόγο τοῦ Ἐπικούρου: «*Ἀσεβὴς δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀναιρεῖ τοὺς θεοὺς τῶν πολλῶν, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ προσάπτει στοὺς θεοὺς ὅσα οἱ πολλοὶ πιστεύουν*».

Συμπέρασμα Α

Ὅλα τὰ παραπάνω δικαιώνουν ἀπολύτως τὴν ἐκτίμηση ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἦταν «*πέρα γιὰ πέρα θεοκεντρικὸς*». Ἡ δὲ ὑπέρτατη ἀπόδειξη αὐτοῦ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη καὶ διανοητὲς ποὺ σύρθηκαν στὰ δικαστήρια ἢ καὶ καταδικάσθηκαν μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἀθεΐας, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἄρθρωσαν μὲν ἕναν λόγο ἀμφισβήτησης, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐξέφραζε μιὰ ἄρνηση τοῦ θείου, ἀλλὰ ἀπεναντίας μιὰ βαθύτερη θρησκευτικὴ ἀναζήτηση. Αὐτὸν τὸν λόγο συχνὰ οἱ χριστιανοὶ τὸν εἶδαν ἀργότερα ὡς προάγγελὸ τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος. Γράφει σχετικὰ ἡ *Διακίρυξη*:

«*Διὰ τὸν Ἕλληνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς*

τοῦ κόσμου, ὅχι ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ θεοῦ. Βλ. Lactantius, *De ira Dei*, XIII.20-21. Τὸ ἐπιχείρημα ἔχει περίπου ὡς ἐξῆς: Ὁ θεὸς εἴτε ἐπιθυμεῖ νὰ ἀπομακρύνει τὰ κακά, ἀλλὰ δὲν τὸ μπορεῖ· εἴτε μπορεῖ, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐπιθυμεῖ· εἴτε οὔτε τὸ ἐπιθυμεῖ οὔτε τὸ μπορεῖ· εἴτε καὶ τὸ ἐπιθυμεῖ καὶ τὸ μπορεῖ. Ἄν ἐπιθυμεῖ ἀλλὰ δὲν τὸ μπορεῖ, τότε εἶναι ἀδύναμος, πρᾶγμα ποὺ δὲν νοεῖται γιὰ τὸν θεό· ἂν μπορεῖ ἀλλὰ δὲν τὸ ἐπιθυμεῖ, τότε εἶναι φθονερός, πρᾶγμα ποὺ ἐπίσης δὲν συνάδει μὲ τὸν θεό· ἂν οὔτε τὸ ἐπιθυμεῖ οὔτε τὸ μπορεῖ, τότε εἶναι καὶ φθονερός καὶ ἀδύναμος, καὶ ἄρα δὲν εἶναι θεός· ἂν καὶ τὸ ἐπιθυμεῖ καὶ τὸ μπορεῖ, τότε ποῖα ἡ πηγὴ τῶν κακῶν;

ἡ θρησκευτικὴ πίστις δὲν ἦτο καὶ ποὺ ὑπῆρχε ἀπλῶς κατὰ παράδοσιν, καὶ τὸ ὁποῖον κανεὶς δὲν τὸ ἐπίστευε, ἀλλὰ καὶ κανεὶς δὲν τὸ ἔθιγε, καὶ κατὰ συνθήκην, ὅπως παρουσιάσθη εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Τοιοῦτον τι ὑπῆρξεν ὄντως καὶ εἰς τὴν κλασικὴν ἐποχὴν, δὲν ἀνεφέρετο ὅμως εἰς αὐτὴν τὴν πίστιν εἰς Θεόν, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν μορφήν τῆς θρησκείας τὴν ὁποίαν εἶχε παραλάβει ἀπὸ τοὺς προγόνους του ὁ Ἕλλην, τὴν ἰδιαζόντως εἰδωλολατρικὴν θρησκείαν τοῦ Ὀλύμπου. Ἀπὸ αὐτὴν εἰδικῶς τὴν θρησκευτικότητα εἶχε βέβαια ἀννυωθῇ πολὺν παραπάνω ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, ἀλλὰ ἀκριβῶς διὰ τὴν δώσῃ εἰς τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα θέσιν κεντρικωτέραν καὶ βασικωτέραν μέσα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου»⁵⁰.

Υπάρχουν δύο ἐρωτήματα ἀκόμα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἀπάντηση, προκειμένου νὰ θεωρήσουμε σὲ κάποιο βαθμὸ ὁλοκληρωμένη τὴ μελέτη μας γιὰ τὴν ἀθεΐαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα:

Πρῶτον: Τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔκανε τοὺς ἀρχαίους νὰ θεωροῦν ἄθεους –καὶ μάλιστα νὰ σύρουν στὸ δικαστήριό μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἀθεΐας– ἀνθρώπους ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἡλίου φαινότερον ὅτι μόνο ἄθεοι δὲν ἦταν, μὲ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἀναξαγόρα;

Δεύτερον: Υπῆρξαν πραγματικοὶ ἄθεοι στὴν ἀρχαιότητα, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ δίνουμε σήμερον στὸν ὄρο;

Οἱ ἀπαντήσεις καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐρωτήματα εἶναι ἐξόχως ἀποκαλυπτικές. Ἀλλὰ αὐτὲς θὰ τίς δοῦμε στὸ ἐπόμενο, δεύτερο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης.

(Συνεχίζεται)

Δρ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ

50. *Διακίρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων*, σελ. 140-141.

Η ΕΠΟΠΟΙΪΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ολόκληρο τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δημιούργησε τὴν ἐθνικὴ ἐποποιΐα τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1821. Ἀπὸ τὸν Ἀκρίτα τοῦ ἑλληνικοῦ Νότου, τὴν Κύπρο, ἕως τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, ὅπου τότε οἱ Ἕλληνες ὑπερέβαιναν τὸ ἑκατομμύριο, ἐνῶ στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο μόλις ἀριθμοῦσαν τὶς 800.000, καθὼς καὶ οἱ

στὰ προεπαναστατικὰ κινήματα τῶν ἐτῶν 1578, 1607, 1765, 1799, 1804. Κατὰ δὲ τὸ 1821 προσέφερε τὴν ἑκατόμβη, 468 κληρικὸς καὶ προκρίτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς μητροπολίτες, ὁ Πάφου Χρῦσανθος, ὁ Κιτίου Μελέτιος, ὁ Κηρυναίας Λαυρέντιος, ποὺ κατατομήθηκαν στὴν πλατεία τοῦ Διοικητηρίου τῆς Λευκωσίας, καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός, ποὺ ἀπαγχονίσθηκε πρὸς τῆς πύλης του.

Ὁλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δημιούργησε τὴν ἐθνικὴ ἐποποιΐα τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1821. Ἀπὸ τὸν Ἀκρίτα τοῦ ἑλληνικοῦ Νότου, τὴν Κύπρο, ἕως τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, ὅπου τότε οἱ Ἕλληνες ὑπερέβαιναν τὸ ἑκατομμύριο, ἐνῶ στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο μόλις ἀριθμοῦσαν τὶς 800.000, καθὼς καὶ οἱ ἀπόδημοι διάσπαρτοι σὲ διάφορα μέρη τῆς ὑψηλίου, στὰ ὁποῖα ἰδρύουν τὶς περιώνυμες Παροικίες, διακατέχονται ἀπὸ διακαῆ πόθο νὰ ἐπαναφέρουν τὴν Ἐλευθερίαν ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ γεννήθηκε.

ἀπόδημοι διάσπαρτοι σὲ διάφορα μέρη τῆς ὑψηλίου, στὰ ὁποῖα ἰδρύουν τὶς περιώνυμες Παροικίες, διακατέχονται ἀπὸ διακαῆ πόθο νὰ ἐπαναφέρουν τὴν Ἐλευθερίαν ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ γεννήθηκε.

Ἡ Κύπρος, ἂν καὶ σὲ μειονεκτικὴ θέση, ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ἐπανάστασεως, ἡ ὁποία συνέστησε καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἐνοπλῆς συμμετοχῆς, ὅχι μόνον δὲν ὑστέρησε τῶν ἄλλων Συνελλήνων, ἀλλὰ δοκιμάσθηκε κιόλας σκληρὰ

Στὸ βορειότερο σημεῖο τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, στὸ Δραγατσάνι θυσιάζεται τὸ ἄνθος τῆς ἑλληνικῆς νεότητος, ὁ Ἱερὸς Λόχος, καὶ στὸ μοναστήρι Σέκου τῆς Μολδαβίας ὑψώνεται ὁ δαυλὸς τοῦ ὀλοκαυτώματος τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου.

Ὅπωςδήποτε, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἐθνικὸ, πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ γεγονός τῆς νεοελληνικῆς ὑποστάσεώς μας, συνάμα δὲ ἀπὸ τὰ πλέον ἀξιοσημεῖωτα γεγονότα τῆς νεώτερης εὐρω-

παϊκής ιστορίας. Διότι από όλους τους υποδούλους λαούς πρώτοι οί Έλληνες αδιάκοπα αγωνίσθηκαν, διεκδικώντας τὰ αναφαίρετα ἔθνικα δικαιώματά τους. Κατ' ἐξοχὴν δὲν λησμονοῦν τὴν αἱματηρὴν ὑποθήκη τοῦ Δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ καὶ τελευταίου Αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ὅταν ἔπεφτε στὶς ἐπάλξεις τῆς: «Ἐνθυμηθῆτε ὅτι εἴσθε Ἕλληνες»· ποὺ σημαίνει διαρκὴ ἑλληνικὴ ἐνότητα, ἔθνικὴ σύμπνοια καὶ συνεχῇ ἐπαγρύπνηση γιὰ τὸν Ἑλληνισμό.

Προσφεύστατα ὁ σοφὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σπυρίδων Λάμπρος τονίζει: «*Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα εἶναι πολὺ εὐρύτερα τοῦ χάρτου τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τοῦ Δημοσθένους. Ὁ Ἑλληνισμός, ἀνανήφων ἐκ τοῦ ἐφιάλτου τῆς δουλείας καὶ ἐπιχειρῶν νὰ ἀνακτῇ τὴν ἀπολεσθεῖσαν ἐλευθερίαν του, ἐξεγείρεται μεγαλειότερος τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοῦτο, ὅτι δὲν εἶναι Ἑλληνισμός μόνον τῶν Ἀθηνῶν αἱ τῆς Σπάρτης, τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Πέλλης, τῆς Ἀλεξανδρείας [...] ἀλλ' εἶναι Ἑλληνισμός [...] ἀπανταχοῦ ἔνθα τὸ ἔδαφος ἐβάφη δι' αἵματος Ἑλληνικοῦ*».

* * *

Βέβαια, ὁ ἔθνικὸς καὶ ὑπερεθνικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821 δὲν ἀντιβαίνει καὶ στὴν κατὰ περιοχὲς παρουσίαση τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων συντελεστῶν τῆς ἐλευθερίας. Ἀναμφίβολα, ὄχι μόνον τὰ ἐκτενέστερα ἑλληνικὰ ἔδαφικὰ διαμερίσματα, ὅπως ἡ Πελοπόννησος, ἀλλὰ καὶ μικρότερα τμήματα, ἐπαρχίες ἢ καὶ πόλεις, κομποπόλεις, χωριά, ἔχουν διαχρονικὰ δράσει τόσο σημαντικά, ὥστε νὰ δικαιοῦνται ἀντίστοιχη προβολή, μὲ τὴν ὁποία ἀσφαλῶς φωτίζονται ἄγνωστες ἱστορικὲς πτυχές.

Εὐλογα καὶ ἡ Θεσσαλία μπορεῖ κάλλιστα νὰ σεμνύνεται γιὰ τὴν πράγματι ὑπέροχη συμβολή της στὴν πραγμάτωση

τῆς ἐποποιΐας τῆς μεγάλης ἔθνικης Ἐπανάστασεως τοῦ 1821, ὅπως ἄλλως τε καὶ πρὸ τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ὀθωμανῶν καὶ κατὰ τὰ ἀλλεπάλληλα προεπαναστατικὰ κινήματα ἔπραξε.

Ἦδη στὴν πρώιμη ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν κατὰ μῆκος τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρνησίθρησκο καὶ ἀρνησίπατρι Ἐβρενδὸς βέη, ποὺ ἐπέζησε τριῶν σουλτάνων, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἔχει τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση καὶ ἀγαστὴ συνεργασία μὲ τὸ ἀξιόμαχο ἱππικὸ τῆς Θεσσαλίας, στὸ ὁποῖο μὲ ἔδρα τὸ Φανάρι ἀπέστειλε ἐμπειροπόλεμο ἀξιωματικὸ γιὰ τὸν ἐνδεδεδειγμένο συντονισμό τῶν ἀμυντικῶν ἐπιχειρήσεων.

Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ ἔπεσε στὶς ἐπάλξεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ τὸ κομμένο κεφάλι του, ἀπιθωμένο κι ἔρημο σὲ μιὰ κολῶνα ἀπάνω, τὸ περιγελοῦσαν οἱ Τοῦρκοι, σύμφωνα μὲ τὶς θεσσαλικὲς παραδόσεις καὶ τὰ θεσσαλικά δημοτικὰ τραγούδια, Ὀλύμπιος χρυσὸς δικέφαλος ἀετὸς μᾶς πληροφορεῖ:

*Σταμάτησα τὸ δρόμο μου
καὶ σκύβω καὶ τ' ἀρπάζω,
νὰ μὴ μᾶς τῶχουν τὰ σκυλιὰ
καὶ μᾶς τὸ μαρτυρεῖουν·
θὰ τὸ φυλάγω σὰν ἀβγὸ
στὴ μαύρη τὴ φωλιά μου,
κι ὅταν περάσουν οἱ καιροὶ
καὶ σώσουνε τὰ χρόνια*

καὶ λάμψη ἡ ἡμέρα ἡ ποθητὴ
νὰ χριστιανέψη ἡ Πόλη,
στὴ θύρα τῆς Ἀγία-Σοφιάς
θὰ πάγω νὰ τὸ βάλω,
νὰ ζωντανέψη φοβερὸ
καὶ τὴν Τουρκιὰ νὰ διώξη.

Ὁ πορθητὴς τῆς Πόλης Μεχμέτ ὁ Β',
βαθὺς γνώστης τῶν καημῶν τῶν Ἑλλή-
νων, σπεύδει στὴν ἐπίδειξη διαθέσεων
ἐποικοδομητικῶν, παρουσιάζοντας σὰν
προνόμια διοικητικὰ διατάγματα ποὺ κατ'

Καὶ ἡ Θεσσαλία μπορεῖ
κάλλιστα νὰ σεμνύνεται
γὰ τὴν πράγματι ὑπέροχη
συμβολή της στὴν πραγ-
μάτωση τῆς ἐποποιΐας τῆς
μεγάλης ἐθνικῆς Ἐπανα-
στάσεως τοῦ 1821, ὅπως
ἄλλως τε καὶ πρὸ τῆς ὁλο-
κληρωτικῆς ἐπικρατήσεως
τῶν Ὁθωμανῶν καὶ κατὰ τὰ
ἀλλεπάλληλα προεπανα-
στατικὰ κινήματα ἔπραξε.

ἐξοχὴν διευκόλυναν τὴν ὀθωμανικὴ κυρι-
αρχία καὶ καθιστώντας τὴν Ἐκκλησίαν καὶ
τὶς Κοινότητες, τὴν τότε τοπικὴ αὐτοδι-
οίκηση, ὑπεύθυνες καὶ ὑπόλογες γὰρ τὴν
εἴσπραξη τῶν φόρων καὶ τὴν ὑπακοὴν
στὸν αὐθέντη σουλτάνο, ἐνῶ ἀπαγόρευε
τὴν παιδείαν, ὅπως σύγχρονος τῆς ἀλώ-
σεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἰωσήφ
Βρυέννιος, ἀναφέρει: «Καίτοι δὲ θρησκευ-
εῖν τὰ πάτρια Γραικοῖς ἐπετράπη, ἀλλ' ἡ
τοῦ διδάσκειν τὸν λαὸν ἐλευθερία αὐτοῖς
κεκόλασται...».

Στὴν Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς
Ἱστορίας (Ἀθήνα 1976, 49), ὁ Νίκος
Σβορώνος, ἂν καὶ τρόφιμος τῆς σχολῆς

τοῦ Ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ, διακηρύσσει: «Ἡ
Ἐκκλησία παραμένει σ' ὅλη τὴν περίοδο
ἀπ' τὸν 15^ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 19^ο αἰ. ἡ κα-
τευθυντήρια δύναμις τοῦ ἔθνους. Ἐπι-
κεφαλὴς τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης σ' ὅλες
τὶς μορφές της, ἐργαζόμενη γὰρ τὸ σταμά-
τημα τῶν ἐξισλαμισμῶν, συμμετέχοντας
σ' ὅλες τὶς ἐξεγέρσεις, ἀκόμα καὶ διευθύ-
νοντάς τες (ἔχει νὰ δείξει μεγάλο ἀριθμὸ
νεομαρτύρων, ποὺ εἶναι σύγχρονα ἥρωες
τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς ἐθνικῆς
ἀντίστασης), ρυθμίζει ἐπίσης τὴν πνευ-
ματικὴ ζωή... Τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα
ποὺ ἀπασχολεῖ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ σκέψη
αὐτὴ τὴ στιγμὴ εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς
ὀρθοδοξίας, ποὺ συγγέεται περισσότερο
ἀπὸ ποτὲ μὲ τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν καὶ ποὺ
τὴν ἀπειλοῦν ἀπ' τὴ μιὰ τὸ Ἰσλάμ καὶ ἀπ'
τὴν ἄλλην ἡ καθολικὴ προπαγάνδα». Στὰ
δὲ Ἀνάλεκτα Νεοελληνικῆς Ἱστορίας καὶ
Ἱστοριογραφίας (Ἀθήνα 1982, 223), ἐπι-
μένει: «Στὶς γραμμὲς τῆς Ἐκκλησίας εἶναι
οἱ νεομάρτυρες, ἥρωες τῆς ὀρθοδοξίας
καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης ταυτόχρονα.
Οἱ στίχοι ποὺ διαβάζουμε σὲ μιὰ ἀκο-
λουθία ἐνὸς νεομάρτυρα, ποὺ δὲν τοὺς
λείπει οὔτε τὸ ὕφος οὔτε ἡ συγκίνηση,
τὸ μαρτυροῦν:

Δέχου, ὦ Τριάς, προσκυνητή,
δέχου, ὦ Θεάνθρωπε Λόγε,
τοὺς νεομάρτυρας τούτους
οὓς προσάγει σου γένος αἰχμάλωτον...
καὶ ἐλευθερίαν ἀντίδος...».

Στὴ Θεσσαλία πραγματώνεται πρῶ-
τη, τολμηρὴ ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνη προε-
παναστατικὴ κίνηση, τῆς ὁποίας οἱ δια-
στάσεις καλύπτουν ὅλη τὴ ΝΑ Εὐρώπη,
μὲ διασυνδέσεις καὶ στὴ Σικελία, Μεγάλῃ
Ἑλλάδι. Ἐπὶ τοῦ Θεσσαλοῦ Οἰκουμε-
νικοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Β' (1595
καὶ 1598-1602), ὁ Μητροπολίτης Λα-
ρίσης-Τρίκκης καὶ Σταγῶν Διονύσιος ὁ
Φιλόσοφος, καθὼς καὶ ὁ Μητροπολίτης
Τυρνάβου Διονύσιος Ράλλης-Παλαιολό-
γος, οἱ Κυκλαδίτες τοῦ Ἀρχιεπαγγέλου

τοῦ Αἰγαίου κ.ἄ., συμπράττουν μὲ τὸν ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς Ἡγεμόνα τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν Μιχαῆλ τὸν Γενναῖο, ποὺ πασχίζει γιὰ τὴν ἀνασύστα-
ση τοῦ Βυζαντίου. Ἐνώνει τὶς Ἡγεμονίες, συγκροτεῖ ἀξιόμαχο στρατὸ καὶ κατανικᾷ τοὺς Τούρκους τὸν Αὐγούστο τοῦ 1595, τονώνοντας τὸ φιλελεύθερο φρόνημα τῶν ὑποδούλων λαῶν καὶ ἀποσπώντας τὸν θαυμασμὸ τῶν ἐλευθέρων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια τους, στὰ ὁποῖα ὑμνολογεῖται.

Ἐξ ἄλλου, στὸν πανύψηλο θεσσαλικὸ Ὀλυμπο προϋπάρχουν ὅλες οἱ ἀπαραί-

ὑψηλὸν καὶ μέγα, σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, καὶ ἐκεῖθεν οἱ ἡμίθεοι τουρκοφάγοι ἀγνάντευαν τὴν δεδουλωμένην Κωνσταντινούπολιν κλαίοντες καὶ ἐσταυροκοποῦντο ἐπὶ τῇ θεᾷ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὀρκιζόμενοι νὰ χύσωσι τὸ αἷμά των καὶ ν' ἀγωνισθῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐπ' αὐτῆς ἀνασπλώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς κατακρημνίσεως ἐκεῖθεν τῆς Ἡμισελίνου!»,

Σὲ μὲν τόσο ἔντονη περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα ἐκδηλώνεται ἐνωρίτατα ἡ ἀντίστασις τῶν Θεσσαλῶν ἐναντίον τῶν βαθμιαῖα ἐπεκτεινομένων στὸν ἑλλαδικὸ

*Στὰ Ἐθνικὰ Ἀσματὰ τοῦ ὁ Χρ. Χρηστοβασίλης γράφει:
«Ὁ Ὀλυμπος, διαρκούσης τῆς φοβερᾶς δουλείας, καθ' ἣν ἐτουρκοκρατεῖτο ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὁ Ἑλληνισμός, ἦτο ἡ Ἀγία Κιβωτὸς καὶ τὸ καταφύγιον πάσης Ἐθνικῆς ιδέας καὶ πάσης Ἑλπίδος. Ἐκεῖ κατέφυγεν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐλευθερία ἐκ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκεῖ ἐγεννήθησαν καὶ ἐγαλουχήθησαν οἱ Ἀρματωλοὶ καὶ οἱ Κλέφτες, ἐκεῖ ὅ,τι ὑψηλὸν καὶ μέγα, σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, καὶ ἐκεῖθεν οἱ ἡμίθεοι τουρκοφάγοι ἀγνάντευαν τὴν δεδουλωμένην Κωνσταντινούπολιν κλαίοντες καὶ ἐσταυροκοποῦντο ἐπὶ τῇ θεᾷ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὀρκιζόμενοι νὰ χύσωσι τὸ αἷμά των καὶ ν' ἀγωνισθῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐπ' αὐτῆς ἀνασπλώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς κατακρημνίσεως ἐκεῖθεν τῆς Ἡμισελίνου!»,*

τητες προϋποθέσεις. Στὰ Ἐθνικὰ Ἀσματὰ τοῦ ὁ Χρ. Χρηστοβασίλης γράφει:
«Ὁ Ὀλυμπος, διαρκούσης τῆς φοβερᾶς δουλείας, καθ' ἣν ἐτουρκοκρατεῖτο ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὁ Ἑλληνισμός, ἦτο ἡ Ἀγία Κιβωτὸς καὶ τὸ καταφύγιον πάσης Ἐθνικῆς ιδέας καὶ πάσης Ἑλπίδος. Ἐκεῖ κατέφυγεν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐλευθερία ἐκ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκεῖ ἐγεννήθησαν καὶ ἐγαλουχήθησαν οἱ Ἀρματωλοὶ καὶ οἱ Κλέφτες, ἐκεῖ ὅ,τι

χῶρο Ὁθωμανῶν. Ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, γιὸς τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἱστορεῖ τὶς περιστάσεις παραχωρήσεως «προνομίων»: «Τουρχάμπτης, ὠμὸς στρατηγὸς τοῦ Β' Μωάμεθ, καθυποτάξας πᾶσαν τὴν Θεσσαλίαν, πολλὰ κακὰ κατέπραξεν ἐν αὐτῇ. Τότε πολλοὶ τῶν κατοίκων φεύγοντες τὴν ἀνυπόστατον ὁρμὴν τοῦ κατακτητοῦ, μὴδ' ἀνεχόμενοι ὑποκύψαι αὐχένα εἰς τὸν

βαρὺν τῆς αἰχμαλωσίας ζυγόν, ἀναβά-
ντες εἰς τὰς πτυχὰς τοῦ πολυδειράδος
Ὀλύμπου καὶ εἰς τὰ σπήλαια καὶ τρε-
φόμενοι ἀπὸ θήρας καὶ ἀκροδρύων, καὶ
ὑπὸ τῶν ἐκεῖ μοναστηρίων, διετήρησαν
τὴν ἑαυτῶν ἀνεξαρτησίαν, συντριβόντες
συχνάκις τὴν ἐπιρριμένην τῶν βαρβάρων
ὀφρύν. Οὗτοι πολλάκις πειραθέντες τοι-
ουτοτρόπως καὶ μὴ δυνηθέντες χειρώ-
σασθαι τοὺς γενναίους ἐκείνους ἥρωας,
ἠναγκάσθησαν τέλος, θέλοντες καὶ μὴ,
δοῦναι αὐτοῖς προνόμια, καταστήσαντες
ἐνόπλους φύλακας τῶν στενῶν. Τότε τῷ
1489 ἀνεγνωρίσθη ἐν Θεσσαλίᾳ πρῶτος
ὀπλιτάρχης ὁ Καρα (τουτέστι μαῦρος,
καθὼς ὠνόμαζον αὐτὸν οἱ πολλάκις ὑπ'
αὐτοῦ συντριβέντες Τοῦρκοι) Μιχάλης,
Ὀλύμπιος ἀνὴρ». Ἐκτοτε ἀναδεικνύονται
πατριαρχικὲς κλεφταρματολικὲς οἰκογέ-
νειες Θεσσαλῶν, Ζηδραίων, Τσαρῶν,
Βλαχαβαίων, Λαζαίων κ.ἄ., τῶν ὁποίων
τὰ κατορθώματα ἐνθαρρύνουν πανελλα-
δικοὺς συνασπισμούς.

Στὴ Θεσσαλία δοκιμάζεται εὐρύτερη
ἐνοπλη σύμπραξις μὲ μετατροπὴ τῶν χειρ-
σαίων κλεφταρματολῶν σὲ πεζοναῦτες,
ναυμάχους, θεσσαλομάχους. Ὅταν ὁ Ἀλῆ
πασᾶς μὲ τοὺς γιούς του καταδυνάστευε
Στερεὰ καὶ Πελοπόννησο, αὐτὸς δὲ τὰ
ἴδια ἐπέβαλλε καὶ στὴ Θεσσαλία, τότε,
κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο,
«ἅπαντες οἱ μάχιμοι τῶν χωρῶν ἐκείνων
ἄνδρες καταφυγόντες εἰς Σκιάθον καὶ
συγκροτήσαντες αὐτόθι καταδρομικὸν
στόλον ἐξ 70 περίπου πλοιαρίων, ἐξηκο-
λούθησαν τὸν ἀγῶνα κατὰ θάλασσαν. Οἱ
ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ συνελθόντες ὀνο-
μαστὶ ἄνδρες ἦσαν οἱ ἐκ Βάλτου Γιάν-
νης Σταθαῆς, γαμβρὸς τοῦ Βουκουβάλα, ὁ
Καζαβέρνης, οἱ ἀρματοῦλοι τοῦ Ὀλύμπου
Βλαχάβας, Λαζαῖοι, Τζαχίλας, Μπιζιώτης
καὶ Σύρος, ὁ Πελοποννήσιος Κολοκο-
τρώνης, ὁ Ναούσης ἀρματοῦλος Ρομφέ-
νης καὶ Νίκος Τσιάρας. Γενικὸς ἀρχηγὸς
τοῦ στολίσκου προεχειρίσθη ὁ Σταθαῆς,
ὅστις ἀνεπέτασεν σημαίαν ἑλληνικὴν

φέρουσιν ἐπὶ κυανοῦ πεδίου λευκὸν
σταυρόν. Ἀντιναύαρχος ἀνηγορεύθη ὁ
Νίκος Τσιάρας καὶ ὁ στολίσκος ὑποδιηρέ-
θη εἰς ἑπτὰ μοίρας, ὧν ἑκάστη ἐκαλεῖτο
ὑπὸ τῆς πατρίδος τοῦ ἀρχηγοῦ· Βάλτος,
Μωριάς, Ρούμελη, Ὀλύμπος, Ἀσπρη θά-
λασσα, Σκίαθος καὶ Κασσάνδρα. Ὁ κα-
ταδρομικὸς οὗτος στόλος οὐ μόνον εἰς τὰ
ὁσμανικὰ παράλια καὶ πλοῖα κατήνεγκε
πληγὰς πολλὰς, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὰ καὶ
πολεμικὰ σκάφη ἐτόλμησε ν' ἀντιπαρα-
ταχθῇ...».

Βέβαια, ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων
Θεσσαλῶν κλεφταρματολῶν, προσωπικὰ
ἢ οἰκογενειακά, διακρίνονται ἐπίσης οἱ
Μπασδέκηδες, Βαρκαῖοι, Γιδαῖοι, Χατζη-
πετραῖοι, Στουρναρέοι, Κοντογιανναῖοι,
Μπακόλας, Καραϊσκάκης κ.ἄ. Ὡστόσο,
θὰ ἦταν ἀσυγχώρητη καὶ ἄδικη ἡ πα-
ρασιώπησις τῆς προσφορᾶς τῶν λεγομέ-
νων συνήθως ἀνωνύμων στὴν ἀνάδειξη
ἡγετῶν. Ὁ Γάλλος συνταγματάρχης τοῦ
Πυροβολικοῦ στὴν Τριπολιτσά, γνωστὸς
καὶ ἀπὸ τὴν περίτεχνη ἀπεικόνισις τοῦ
χαρακτῆρα τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου, Ραι-
μπώ, μεταξὺ ἄλλων παρατηρεῖ καὶ τὰ
ἑξῆς: «... τὴν μεγάλην αὐτὴ ἐθελοθυσία
καὶ κατάπληκτος μπροστὰ στὸ μεγαλεῖο
αὐτῶν τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, ἀναδείχθη-
καν ἥρωες τῶν ἡρώων, ἀφοῦ χωρὶς τὸν
ἡρωισμόν ἐκείνων οὔτε Κολοκοτρώνηδες
οὔτε Καραϊσκάκηδες οὔτε Κανάρηδες καὶ
Μιαούληδες θὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ
μεγαλουργήσουν...».

Πέρα τῆς ὀνομαστικῆς ἢ μὴ ἀναφορᾶς
πρωταγωνιστῶν, καπεταναίων καὶ παλ-
λγκαριῶν, ἀξιομνημόνευτα κρίνονται καὶ
ιδρύματα, συγκεκριμένα μοναστήρια, ποὺ
προσφέρουν ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ τροφὴ
στοὺς κατατρεγμένους ἀμάχους, στοὺς
λαβωμένους ἀγωνιστές, ποὺ θεραπεύο-
νται καὶ ἐφοδιάζονται μὲ πολεμικὸ ὑλικό,
γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα. Σωστικὲς
ὑπηρεσίες ἀναγνωρίζονται στὶς μονὲς τῶν
Μετεώρων, τῆς Ἁγίας Τριάδος Λιβαδίου,
Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ, Δου-

σίκου, Ξενιάς, Ὀλυμπιωτίσσης, Παλαιοκαριᾶς, Σπαρμίου, Φλαμουρίου...

Στὴ Θεσσαλία διαλάμπουν καὶ μορφές Μαικνῶν, εὐεργετῶν, ποὺ δημιουργοῦν ἢ ὑποβοηθοῦν τὴν πνευματικὴ ὑποδομὴ, ὅπως οἱ Τυρναβίτες ἔμποροι καὶ φιλομαθεῖς Ζήσης Δαούτης καὶ Παρίσης Δ. Πάμφιλος, ὁ Ἀμπελακιώτης Ἴβος Δροσινὸς Χατζηῖβος, οἱ Ζαγοριανοὶ Κωνσταντῖνος Μαυρίκιος καὶ Ἰωάννης

νύσιος Δημητριάδης ὁ Γέροντας, ὁ Κασάριος Δαπόντες, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Ἀνθίμος Γαζῆς, ὁ Χριστόφορος Περραιβός (Χρυσάφης Χατζηβασίλης ὁ ἐξ Ὀλύμπου τῆς Θετταλίας), ὁ Ἰωνᾶς Σπαρμιώτης, ὁ Στέφανος Κομπτᾶς, ὁ Μητροφάνης Γρηγοῤᾤς, ὁ Χριστόδουλος Κονομάτης, ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου Λογιώτατος, ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, ὁ

Ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων, πρωτοπαλλῆκαρο τοῦ καπετὰν Θύμιου Βλαχάβα, στὸ Προτρεπτικόν του (Ἐπαναστατικὸν Μανιφέστο) ὀρίζεται ἡ μεγάλη ἐποποιῖα τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ὡς ἑξῆς:

«Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀγὼν εἶναι ἀγὼν τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐννόμου ἐλευθερίας κατὰ τῆς ἀνομοψίας παρὰ πάσας τὰς τυραννίας. Εἶναι ἀγὼν τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ τῆς ἀπανθρωπίας. Εἶναι, τέλος, ἀγὼν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Σταυροῦ κατὰ τῆς αἰμοβόρου ἀσεβείας».

Πρίγκος καὶ ἄλλοι, τοὺς ὁποίους μετέπειτα μμοῦνται οἱ Πλατυγένης, Δωρόθεος Σχολάριος κ.ἄ.

Παρεπόμενα τῶν προηγουμένων ἀποτελοῦν οἱ πάμπολλοι διαπρεπεῖς Θεσσαλοὶ λόγιοι, ἐπιστήμονες, μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ὅπως ὁ Λαρισαῖος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος, ὁ Ἀγραφιῶτης Ἀναστάσιος Γόρδιος, θεμελιωτὴς τῆς Σχολῆς Τρικάλων, ὁ Ἀναστάσιος Παντοδύναμος, καθιδρυτὴς τῆς Σχολῆς Τυρνάβου, ὁ Τυρναβίτης περιώνυμος Πέζαρος, ὁ Ζαχαρίας Παπαστέλιος, διδάσκαλος τῆς Σχολῆς Μακρυνίτσας καὶ Μπλεῶν, ὁ Νικόλαος Ἰωάννου Κασσαβέτης, διδάσκαλος τῶν Γρηγορίου Κωνσταντᾶ καὶ Ρήγα Βελεστινλῆ, ὁ Τρικαλινὸς Γεώργιος Τριανταφύλλου, διδάσκαλος τῆς Σχολῆς Ἀμπελακίων, ὁ Ζαγοριανὸς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος ὁ Γ', οἱ Σκιαθίτες Ἐπιφάνιος Δημητριάδης, Διο-

Διονύσιος Πύρρος ὁ Θεσσαλός, ὁ Στέφανος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων κ.ἄ.

Ἀπὸ τὸν τελευταῖο, τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων, πρωτοπαλλῆκαρο τοῦ καπετὰν Θύμιου Βλαχάβα, στὸ Προτρεπτικόν του (Ἐπαναστατικὸν Μανιφέστο) ὀρίζεται ἡ μεγάλη ἐποποιῖα τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ὡς ἑξῆς: «Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀγὼν εἶναι ἀγὼν τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐννόμου ἐλευθερίας κατὰ τῆς ἀνομοψίας παρὰ πάσας τὰς τυραννίας. Εἶναι ἀγὼν τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ τῆς ἀπανθρωπίας. Εἶναι, τέλος, ἀγὼν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Σταυροῦ κατὰ τῆς αἰμοβόρου ἀσεβείας».

ΑΧ. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ
Ρωμανιστῆς-Βαλκανολόγος

Η ΓΕΝΝΑ ΜΟΥ

Τὴ γέννα μου διαλάλησε ὁ πατέρας μου,
μ' ἓνα τουφέκι, ἔξω στὸ μπαλκόνι
καὶ τὸ χαμπέρι στὸ χωριὸ διασκόρπισε,
τὴν ἀνοιξη ὡς μὲνᾶ τὸ χελιδόνι.

Οἱ χωριανοὶ γρικᾶνε τὸ τουφέκισμα,
βγαίνουν στίς πόρτες κι εὐχονται καὶ κρένουν.

- Νὰ ζήσει, καλὲ ἀφέντη μου, ὁ δράκος σου
οἱ οὐρανοὶ μ' ἀντρειάδα νὰ τὸν ραίνουν.

Καὶ παίρνει τὴν ἀχούρ' ἀπ' τὸ τουφέκι του
καὶ τίνε κουβαλᾷ τὸ πρᾶο ἀεράκι
στὶς λαγγαδιές, στοὺς λόγγους καὶ στὰ ρέματα,
τὴν πάει κι ἀπὸ γιατάκι σὲ γιατάκι.

Τὸ βρονταρίκι ἀκοῦν τὰ κλεφτολήμερα,
τὴ γέννα μου κι αὐτὰ καλωσορίζουν.

- Δράκος, παιδιά, γεννήθηκε, βροντᾶτε το,
τῆς κλεφτουριᾶς οἱ φάρες αὐγατίζουν!

Ὁ βρόντος τοῦ χωριοῦ σὰν κατακάθισε
κι ἡ χλαλοὴ ἀπὸ κάθε ἀρματολίκι,
μπῆκε στὸ σπίτι μέσαθε ὁ πατέρας μου,
στὸ βρεφικό μου σίμωσε μπεσίκι.

Στὰ χέρια του τ' ἀρμούτι ἀκόμα κάπνιζε,
τὸ σιδερένιο του ἄχνιζε τὸ στόμα,
τ' ἀκούμπησε κοντὰ στὸ μαξιλάρι μου,
μὲ φίλησε, δυὸ λόγια μοῦ 'πε ἀκόμα.

- Παιδί μου, ὅπως ἀχνίζει τὸ τουφέκι μου,
τὸ αἶμα καὶ τῆς γῆς μας ἔτσι ἀχνίζει,
κληρονομιά σ' ἀφήνω τὸ νταλιάνι μου,
κάποιο θὰ σὲ προσμένει μετερίζι.

Ἐγείρα, εἶπε ἡ μάνα μου, καὶ φίλησα,
χωρὶς νὰ θέλω, πλάι μου τὸ τουφέκι.

- Πρὶν ἀπ' τὶς μπαταριές σου, ἔτσι, γιόκα μου,
νὰ σκύβεις νὰ φιλᾷς κάθε φουσέκι.

Νὰ τὸ φιλᾷς μ' ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο μας,
χάκι νὰ παίρνεις ἀπὸ τὸν ἐχθρό μας,
ποὺ μένει τετρακόσια χρόνια ὀλόβολα,
σὰν νὰ 'ναι ἀφέντης, μὲς στὸ σπιτικό μας.

Νά 'ναι στὸν τζεπχανὲ κάθε σου φίλημα
κι ἓνα φιλή τοῦ ἐχθροῦ, φιλή θανάτου,
τὰ βόλια σου νὰ πέφτουν, νὰ πληθαίνουνε,
νὰ λιγοστεύει ὁ ἐχθρὸς καὶ ἡ σειριά του.

Καὶ πῆρα τὸ τουφέκι τοῦ πατέρα μου,
τὸ πῆρα ὥσπου κλεφτόπουλο νὰ γίνω,
τὸ πῆγα στὰ εἰκονίσματα, τὸ κρέμασα,
μ' αὐτὰ νὰ θυμιάζεται κι ἐκεῖνο.

Καὶ χύθηκε ἱερὴ φλόγα στὰ σπλάχνα του,
χρόνια στὸ εἰκονοστάσι κρεμασμένο,
τυλίχθηκε καὶ μ' ἅγιο μοσχολίβανο
κι ἔγινε ἀπ' τὸ Θεὸ εὐλογημένο.

Τὸ 'παιρνα πότε-πότε ἀπ' τὰ εἰκονίσματα,
μ' αὐτὸ κοιμῶμουν νύχτες στὴ στρωμνή μου
κι ἀνάδευα τὰ λόγια τοῦ πατέρα μου,
ποῦ μοῦ 'πε μὲ καημὸ στὴ γέννησή μου.

Καπνὸς ἀπὸ τουφέκι, ἄξαφνα, κλέφτικο
μὲ τὴν πνοὴ διαβαίνει τοῦ ἀνέμου,
τ' ἄρματα ξεκρεμῶ ἀπὸ τὰ εἰκονίσματα.

– Σὰν τ' ἄρματα, κι ἐμὲ βλόγα, Θεέ μου.

Κι ἐσύ, γονιέ μου, νὰ 'ξερες καί, μάνα μου,
στὰ βόλια τ' ἀρμουτιοῦ τί ἀγάπη δείχνω,
τὰ στέλνω στοὺς τυράννους μὲ φιλήματα,
ἀπ' τῆς αὐγῆς ὡς τοῦ σπερνοῦ τὸ λύχνο.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝ. ΣΑΝΤΑΡΜΗΣ

Γλωσσάρι

ἀρμούτι, τό = τουφέκι.

αὐγατίζω = αὐξάνω, μεγαλώνω, πληθαίνω, αὐγαταίνω.

γιατάκι, τό = τὸ ἐλατόπλεκτο κατάλυμα τοῦ κλέφτη, κρεβάτι, στρῶμα, κοιμηθιά, καθιά.
δράκος, ὁ = ἀγόρι ἀβάπτιστο.

μπαταριά, ἡ = τουφεκιά, πυροβολισμός.

μπεσίκι, τό = ξύλινη βρεφικὴ κούνια, ἴδια σὰν σκάφη, ποῦ, γιὰ νὰ κουνιέται, οἱ πελματικές
της ἄκρες εἶναι ἡμικυκλικές.

νταλιάνι, τό = παλιὸ κοντόκαννο ἐμπροσθογεμὲς τουφέκι.

σειριά, ἡ = γενεά, γενεαλογία.

τζεπχανές, τό = μπαρουτόβουλο, φυσίγγιο.

φάρα, ἡ = γένος, σοί.

χάκι, τό = ἐκδίκηση, ἀνταπόδοση κακοῦ, ἀντίτιμο αἵματος, ντιέτι.

χλαλοή, ἡ = ὀχλοβοή.

Ὑπομνηματισμός

Σύμφωνα μὲ ἓνα εὐρύτατα διαδεδομένο στὸν ἑλλαδικὸ χώρο ἔθιμο (στὴ Ρούμελη καὶ τὴ Θεσσαλία ἐφαρμοζόταν ἀπαράβατα), ὅταν γεννιόταν σὲ μιὰ οἰκογένεια ἀρσενικὸ παιδί (δράκος, δηλαδὴ ἀγόρι), τὸ χαρμόσυνο γεγονὸς ἀναγγελλόταν μὲ τουφεκιές.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΥΜΕΡΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

Είναι πολυμερής η σημασία του ὄρου *ἔθνος*. Τοῦτο εἶναι καταφανές στὸν ἑλληνισμόν ἀπὸ ἀρχαιολογικῶν χρόνων. Ὁ ὄρος ἔχει μιὰ ἐννοιολογικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἐννοια λαός. Μέσα στὴν ἱστορίαν μας λαός καὶ ἔθνος νοοῦνται ὡς ταυτόσημοι σχεδὸν ὄροι.

Λέγοντες *ἔθνος* ἐννοοῦμε σύνολον ἀνθρώπων τὸ ὁποῖο διακαθορίζεται ἀπὸ κοινὸν παρελθόν, διέπεται ἐκ συνειδήσεως κοινῆς καταγωγῆς, γλώσσης, θρησκευτικῆς πίστεως καὶ πολιτισμοῦ μὲ ὁμοιογενήματα. Τοῦ ἔθνους βασικὴ ἰδέα εἶναι ἡ συνείδησις τῆς ἐνότητος, ἡ ὁποία γεννᾶται ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, τὰ ὁποία παραθέτει ὁ μέγας ἱστορικός Ἡρόδοτος (484-414 π.Χ.). Ὁ ἱστορικός λοιπὸν αὐτὸς διηγείται τὸ ἐξῆς περιστατικὸν τῶν Μηδικῶν πολέμων: Ὁ στρατηγὸς τῶν Περσῶν Μαρδόνιος ἔστειλε πρὸς τοὺς κατεστραμμένους Ἀθηναίους καὶ εἰς ἄλλους Ἕλληνας πρέσβεις γιὰ διάφορες φιλειρηνικὰς διὰ συνεννοήσεις. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐφοβήθησαν μίπως οἱ Ἀθηναῖοι ἐνδώσουν λόγῳ τῶν καταστροφῶν τῆς πόλεως καὶ τῶν ἄλλων πόλεων καὶ κτημάτων, καὶ ἔτσι μίπως ἀνοίξει ὁ δρόμος τῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων τοῖς Πέρσιν. Οἱ Ἀθηναῖοι ὁμῶς ἀπάντησαν πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας ὅτι δὲν πρόκειται νὰ συμβῇ αὐτό. Στὴν ἀπόκρισιν τῶν Ἀθηναίων περιέχεται ἡ θεμελιωτικὴ περὶ ἔθνους τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδέα ὅτι «τὸ Ἑλληνικὸν ἐὸν ὁμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσία ἡθεὰ τε ὁμότροπα, τῶν προδότας γενέσθαι Ἀθηναίους οὐκ ἂν εὖ ἔχει» (Ἡροδ., VIII, 144). Ἦτοι, τὸ Ἑλληνικὸν Γένος ἔχει καταγωγὴν ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἵματος, εἶναι γλωσσικῶν

ὁμοιογενές, τὸ συνδέει ἡ αὐτὴ θρησκεία καὶ ἡ κοινότης θυσιῶν, τὰ αὐτὰ ἦθη ὑπάρχουν· οἱ Ἀθηναῖοι ἐπομένως ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὰ προδώσουν καὶ δὲν προσιδιάζει κάτι παρόμοιον στὸν χαρακτῆρά των. Ἡ εὐθαρσὴς αὐτὴ ἀπόκρισις ἐμπερικλείει τὴν οὐσίαν τῆς ἐθνότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Εὐμερωτικῶς ἀναφέρομεν ὅτι ὁ ὄρος *ἔθνος* ἀπαντᾷ στὸν Ὀμηρὸν μὲ γενικὴ τὴν σημασίαν τοῦ πλήθους. Ὁ Θουκυδίδης (454-394 π.Χ.) μεταχειρίζεται τὸν ὄρον γιὰ τὴν Ἑπαιρωτικὴν φυλὴν. Ὁ Ξενοφὼν ἐπίσης ἀναφέρει τὸν ὄρον *ἔθνος* στὴν *Κύρου ἀνάβασιν* μὲ τὴν ἐννοια τῆς φυλῆς. Διαφορετικὸ νόημα ἔχει στοὺς Ῥωμαίους ὁ ὄρος αὐτὸς μὲ τὴ λέξιν *nation* (= γέννησις), ποὺ σημαίνει μερίς.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐννοια τοῦ ἔθνους ὑφίσταται ἀπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν χρόνων. Ἦδη τὸ ὑποδηλώνει ὁ Ἡρόδοτος, ὅπως ἀνωτέρω περιεγράψαμεν. Σημαίνει καὶ ἐσήμαινε τὴν ψυχολογικὴν ἐνότητα ἐνὸς λαοῦ, ποὺ εἶναι καὶ φορεὺς καὶ δημιουργὸς τῆς ἱστορίας του. Ὁ ψυχικὸς πολιτισμὸς διέπει τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. «Τὸ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων», ἡ «κοινὴ Ἑλλάς», τὸ «Ἑλληνικὸν Γένος», ποὺ ἀναφέρει ὁ Πλάτων (427-347 π.Χ.).

Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ λαοὶ οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν τὴ φωτεινὴν του τροχίαν ἐπὶ αἰῶνες διαθέτει συνείδησις ἐθνικῆς ἐνότητος, καὶ ἂς μὴ χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος *ἔθνος*. Οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἐκφράζουν τὴν «Θεόσωστον βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων». Ἡ ἐνότης τῆς νομοθεσίας, τὸ αὐτὸ θρησκευμα (ἡ Ὁρθοδοξία) καὶ ἡ ἐνότης γλώσσης κομίζουν πλήρη τὴν αἴσθησιν τῆς ἐθνικῆς ὁμοιογενείας.

*Λέγοντες ἔθνος ἐννοοῦμε σύνολον ἀνθρώπων
τὸ ὁποῖο διακαθορίζεται ἀπὸ κοινὸν παρελθόν,
διέπεται ἐκ συνειδήσεως κοινῆς καταγωγῆς, γλώσσης,
θρησκευτικῆς πίστεως καὶ πολιτισμοῦ μὲ ὅμοια γνωρίσματα.
Τοῦ ἔθνους βασικὴ ἰδέα εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ἐνότητος,
ἡ ὁποία γεννᾶται ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα.*

Ἡ ἐσωτερικὴ εὐταξία στὴν ἀπέραντη Αὐτοκρατορία, ἡ κρατικὴ ὁργάνωση, ἡ ἀσφάλεια ἐπικοινωνίας ἐπὶ σειρὰ αἰώνων, ἡ τέχνη, ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως κατὰ τοὺς Μεσαιωνικοὺς χρόνους, ἔστω μὲ κάποιες διακυμάνσεις. Καὶ κατὰ τὴν μακρὰ περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἐπαληθεύεται ἡ οὐσία τοῦ «πλατωνικοῦ Ἑλληνικοῦ γένους» μὲ τίς «Σχολές τοῦ Γένους» καὶ μὲ τοὺς περὶ τῶν «διδασκάλους τοῦ Γένους» καὶ τοὺς «ἐκπροσώπους τοῦ Γένους», τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι μυριάδες.

Κάτι ἀνάλογον δὲν συμβαίνει στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὴν Μεσαιωνικὴν περίοδον, ὅπου ἰσχυρὸς ἐθνικὸς δεσμὸς ἀτόμου δὲν ὑφίσταται λόγῳ μετακινήσεων πληθυσμῶν. Μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ παραδεχθῇ κανεὶς ὅτι ἰσχυρότερος δεσμὸς στὸν Μεσαίωνα καὶ κατόπιν ἀναπτύσσεται στοὺς ἀνθρώπους τῆς πόλεως, τῆς ἐπαρχίας ἢ τῆς συντεχνίας. Ἔθνη σχηματίζονται στὴ Δύση μὲ τὴν ἐπικουρία τοῦ Κράτους (Γάλλοι, Ἄγγλοι, Νορμανδοί, Ἰσπανοὶ κ.λπ.). Ἀ.χ., ἡ ἐπανάσταση τῶν Βορείων Ἀμερικανῶν κατὰ τῆς Βρετανίας τὸ 1776 καὶ ἡ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας συνέτειναν στὴν ἀνάπτυξη τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἀμερικανικοῦ ἔθνους. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ποὺ μαίνεται στὴ Συρία σήμερα δείχνει μᾶλλον τὴν ἀνυπαρξία ἐθνικῆς συνειδήσεως μεταξὺ τῶν Συρίων.

Τὸ φαινόμενον ἔθνος ἀποδεικνύει τὴν πολυμερῆ σημασία του καὶ ἔχει ἀπασχολήσει καὶ τὴν ἱστορία τῶν λαῶν καὶ τὴ φιλοσοφία, καὶ ἔχουν γραφῇ πολλὰ

ἔργα σχετικὰ. Συνάγεται ἐκ διαφορῶν μελετημάτων καὶ ἐκ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ὅτι ἡ ἐννοία τοῦ ἔθνους ὑποσημαίνει ὁμοιογένεια, δεσμοὺς κοινῆς καταγωγῆς, κοινὰ στοιχεῖα πολιτισμοῦ, ταυτόσημα ἰδανικά, κοινὴ συνηθέστατα γλῶσσα καὶ κοινὸν πολιτισμὸν. Φυσικά, ὁ καθεὶς κατανοεῖ ὅτι τὸ ἔθνος περιλαμβάνει μὲν ὅσους διαβιοῦν στὸ πάτριον ἔδαφος, ἀλλὰ καὶ ἐκείνους ποὺ ζοῦν ἔξω τοῦ πατρίου ἐδάφους εἰς ἄλλους τόπους.

Οἱ περαιτέρω τοποθετήσεις ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα τὰ ἀποτελοῦντα τὸ ἔθνος κρίνονται ἀναγκαῖες. Συνοπτικῶς, αὐτὰ εἶναι:

– *Ἡ κοινὴ θρησκεία.* Περί αὐτῆς εἶχε ὁμιλήσει ὁ Ἡρόδοτος, κάνοντας λόγο γιὰ «θεῶν ἰδρύματα κοινά». Εἶναι ἡ θρησκευτικὴ ὁμογένεια στοιχεῖον ἐθνικῆς ἐνότητος. Τοῦτο διαπιστώνει κανεὶς στὸν Ἑλληνισμὸν. Ἐπὶ 400 χρόνια οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἀπέκτησαν σαφὴ, σαφέστατη ἐθνικὴ συνείδηση. Καὶ τοῦτο ἔνεκα τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς ἔναντι τῶν κατακτητῶν τῶν.

Ἡ διαφορὰ δόγματος δὲν κατέστησε ἐφικτὴ τὴν ἔνωση Ἀγγλίας καὶ Ἰρλανδίας ἢ τοῦ Βελγίου καὶ τῆς Ὁλλανδίας. Ἀναφέρεται ὅτι ἡ γνωστὴ μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου εἶχε κυρίως ἐθνικὸν χαρακτῆρα, καὶ ἔτσι ἐπέτυχε. Τὸ σύνθημα ἦτο «Ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν Ρώμην», ποὺ ὑποστήριζαν οἱ Γερμανοὶ ἡγεμόνες. Ὅπου ὑπάρχει θρησκευτικὴ ἐνότης ἰσχυροποιεῖται καὶ ἐπιρρωνύεται ἡ ἐθνικὴ ἰδέα καὶ ὀντότης. Οἱ Ρῶσοι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1941-1942 καὶ

έξης, έπεκαλέσθησαν τὰ θρησκευτικά αισθήματα τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ πρὸς ἀποτροπὴ τοῦ κινδύνου ὑποδουλώσεώς του ἀπὸ τοὺς Γερμανούς.

– *Ἡ κοινὴ καταγωγὴ.* Σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς ὑπάρχουν παραδόσεις ποὺ ὁμιλοῦν περὶ κοινῆς προελεύσεως ἢ περὶ ἑνὸς γενάρχου. Θεωρίες ἀναφέρονται στὴ βιολογικὴ φυλὴ. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις αὐτές, ἀφετηρία τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ λογίζεται ἡ κοινότης αἵματος. Ὅμως μᾶλλον ἀσθενὲς εἶναι ἡ θεωρία περὶ βιολογικῶς φυλῆς. Ἀ.χ., στὴ Γερμανία μόνο 18-20% τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκουν στὴ βόρεια φυλὴ. Στὴ Σκανδιναβία ὑπάρχει καθαρὰ βόρεια φυλὴ, χωρὶς νὰ εἶναι ἓνα ἔθνος. Ἐνῶ στὶς Η.Π.Α. ὑπάρχουν ποικιλίες φυλῶν μεταναστῶν, μὲ ἐθνικὴν ὅμως ἐνότητα.

– *Ἡ κοινὴ Γῆ.* Γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἔθνος, ἀπαιτεῖται γεωγραφικὴ περιοχὴ κλειστή. Εἶναι ἀναγκαῖα ἡ κοινὴ γῆ γιὰ τὴ γένεση καὶ διάπλαση ἑνὸς ἔθνους. Ἡ «πατρίς γῆ» καὶ ἡ «μήτηρ γῆ» εἶναι ἡ ὁρατὴ ἐθνικὴ ὑπόσταση. Αὐτὸ δείχνει ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς μυκηναικῆς περιόδου.

– *Τὰ κοινὰ ἥθη.* Στοιχεῖον βασικὸν ἐθνικῆς ἐνότητος εἶναι τὰ κοινὰ ἥθη, τὰ «ἥθη αὐτότροπα» τοῦ Ἡροδότου. Αὐτὰ τὰ γνωρίσματα παρακολουθοῦν τὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους μας, ὅπως ἡ ἐλευθερία, ἡ παρρησία, ἡ δημοκρατικὴ παράδοση κ.λπ. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἀπερρόφησαν τοὺς Ἕλληνες μετὰ τὸ 146 π.Χ. λόγω διαφορᾶς πολιτισμῶν των. Οὔτε οἱ Πολωνοὶ ἀπερροφήθησαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους, λόγω ἐπίσης πολιτιστικῆς διαφορᾶς των.

– *Οἱ κοινὲς τύχες* ἀποτελοῦν ἰσχυροὺς ἐθνικοὺς δεσμούς. Ὅσοι λαοὶ ἔχουν περιπετειώδη καὶ πολυαίμακτον βίον διαθέτουν πολὺ ἐντόνους ἐθνικοὺς δεσμούς. Οἱ ἐχθροὶ τοῦ ἔθνους ἐπιζητοῦν νὰ ἐκριζώσουν τὴν ἀνάμνηση κοινῶν τυχῶν ἢ νὰ καταργήσουν καὶ νὰ διαστρέψουν τὴν ἱστορίαν. Αὐτὸ πολλὰς φορὲς βλέπομεν

νὰ γίνεται καὶ στὴ χώρα μας (1821, Βυζάντιον, 1940-41 κ.λπ.).

– *Ἡ κοινὴ γλῶσσα,* τὸ «ὁμόγλωσσον» τοῦ Ἡροδότου, εἶναι τὸ ὄργανον καὶ ὁ φορέας τῆς πνευματικῆς δημιουργίας τῶν προγόνων, καὶ ἐπομένως ὁ μέγας συνεκτικὸς δεσμὸς τοῦ ἔθνους. Εἶναι τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος ἡ γλῶσσα. Ὅσοι πολεμοῦν τὴ γλῶσσα τῶν προγόνων μας ὑποσκάπτουν αὐτὴν τὴν ἐθνότητά μας.

Ἐπικαλούμεθα τὴν ἄποψη καὶ τὴ μαρτυρία ἑνὸς παλαιοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας, ποὺ παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «Ἐπειδὴ ἡ γλῶσσα εἶναι στοιχεῖο συνδέσεως ἐθνικῆς, τόσον μὲ τοὺς παρόντας ὁμοεθνεῖς, ὅσον καὶ μὲ τὸ παρελθόν, κατασκευαὶ γλωσσικαὶ ὅπως ἡ *Esperando*, ἡ *Solo*, ἡ *Volaric*, δηλαδὴ γλῶσσαι ἀπλῶς εὐκόλως μανθανόμεναι, συνταχθεῖσαι διὰ νὰ γίνουν διεθνεῖς, δὲν εἶχον ἀπήχησιν εἰς τοὺς λαοὺς, διότι δὲν εἶχον ψυχὴν... Τὸ νεοσύστατον κράτος τοῦ Ἰσραὴλ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης τῆς Βίβλου, καίτοι δὲν ὠμιλεῖτο ἐπὶ αἰῶνας, διότι ἐκεῖ ἔβλεπε τὸ στοιχεῖον ἐνότητος μὲ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑθνισμοῦ του» (Κ. Σπετσιέρης, *Θεωρία τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ*, Ἀθῆνα 1967, σελ. 84).

Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λησμονοῦμεν τὴν ἱστορίαν τῶν ἐθνῶν, καὶ τοῦ ἔθνους μας ἰδιαιτέρως. Κάποιοι Ἀγγλοὶ ἐπίσημοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1950-60, στὴν ἀπαίτηση τῶν Κυπρίων νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀπαντοῦσαν ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶναι πτωχὴ, μικρὰ καὶ «ἐνδειόπληκτος». Πόσον ἄτοπον εἶναι τὸ ἐπιχειρημάτων αὐτὸ εἶναι καταφανές. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἔθνους μας κομίζει τὴν παρότρυνση νὰ ἔχει ἀθανασία. Καὶ ὅμως, νόμος ἱστορικὸς καὶ βιολογικὸς ὁρίζει τὸ «ἀθάνατον» τοῦ ἔθνους, εἰς πείσμα τῶν ἐχθρῶν του, φανερῶν καὶ μί, καὶ παρὰ τὴν πρωτοφανῆ δυσμενῆ συγκυρία τοῦ σήμερα.

ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ
Φιλολόγος - Λυκειάρχης

ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η εποχή που ζούμε έχει σαφώς διαφοροποιηθεί από άλλες εποχές. Πολλά έχουν αλλάξει, και ιδιαίτερα την εποχή της οικονομικής κρίσης. Οί πιδό παλαιοί από έμας τούς Έλληνες αναπολούμε την κατάσταση που επικρατούσε πριν από την κρίση, όμως δεν μπορούμε να εγκρίνουμε τη σημερινή πορεία της ελληνικής κοινωνίας. Μιά πορεία που χαρακτηρίζεται από άλλοπρόσαλλες καταστάσεις, από παραδοχές τρόπου ζωής ακατανόητες, έξω από κάθε ήθική αξία και κάθε σωστό προσανατολισμό. Μερικοί ονομάζουν την περίοδο αυτή των αλλαγών στά δεδομένα της κοινωνικής ζωής μεταβατική, δηλώνοντας ότι οι κοινωνίες δεν έχουν ακόμα κατασταλάξει σε ποιές αρχές πιστεύουν. Παρατηρώντας όμως τη συμπεριφορά των νέων γενεών στις κοινωνίες της χώρας μας, διαπιστώνουμε ότι έχουν απορρίψει τις επικρατούσες ήθικές αρχές των γονέων και προγόνων των. Επιπλέον, έχουν απορρίψει κάθε δογματική θρησκευτική διδασκαλία της Όρθοδόξου Χριστιανικής Πίστewος, αδιαφορώντας για ό,τι έχει σχέση με χριστιανικό θέμα. Δεν τούς ενδιαφέρει ή χριστιανική παρουσία στη ζωή τους και απαξιώνουν την τήρηση βασικών αρχών. Τis παλιές, θεμελιώδεις αρχές της χριστιανικής πίστewος τις αποδίδουν στην άγνοια των γονέων και προγόνων τους, ενώ αυτοί, έχοντας αποκτήσει ένα πανεπιστημιακό πτυχίο, θεωρούν τις αρχές αυτές συνήθειες μιας άλλης εποχής, οι οποίες εξυπν-

ρετούν και σήμερα μερικούς αίθεροβάμονες άλλων εποχών.

Τό μεγαλύτερο πλήγμα αυτής της νοοτροπίας των νέων μας έχει ύποστει ό θεσμός της οικογένειας. Πολλές ελληνικές οικογένειες, μη δημοσιοποιώντας τό πρόβλημα της «αταξίας» των παιδιών τους ως προς τό θέμα του γάμου, προσπαθούν να πείσουν αυτά να προχωρήσουν στην έπισημοποίηση των σχέσεων με τό άλλο φύλο, δημιουργώντας οικογένεια. Δύσκολα όμως οι νέοι να αποφασίσουν στην έπισημοποίηση του δεσμού τους. Αποτέλεσμα της νοοτροπίας αυτής είναι και τό γεγονός ότι έχει δημιουργηθεί όξύτατο πρόβλημα δημογραφικό, με όλες τις συνέπειες για τη χώρα μας. Έξ άλλου, είναι γνωστό σε όλους μας ότι ή οικογένεια αποτελεί τό κύτταρο της κοινωνίας. Τα αποτελέσματα αυτής της καταστάσεως τα ζούμε καθημερινά, στον χαλασμένο ιστό της κοινωνίας μας.

Τό άσχημο είναι ότι αυτές τις ανώμαλες καταστάσεις και απόψεις τις επικροτούν πολλοί, δημοσιογράφοι, άνθρωποι των ΜΜΕ και όσοι έπηρεάζουν τούς νέους μας μέσω διαδικτύου και ηλεκτρονικών μέσων. Ίσως ζούν και αυτοί την άκαταστασία στη ζωή τους, και θέλουν να έπηρεάσουν και άλλους σε αυτήν. Πολλοί από αυτούς εκφράζουν απόψεις ξενόφερτες, τις όποιες επικροτούν, διότι ταιριάζουν στα πιστεύω τους. Δεν χάνουν εύκαιρίες να διακωμωδήσουν και να περιγελάσουν τις ήθικές χριστιανικές αρχές, οι οποίες θεωρούνται από αυτούς αναχρονιστικές και παλαιών αντιλήψεων.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Όπως διαπιστώνει ο αναγνώστης του κειμένου αυτού, αποφύγαμε να αναφερθούμε σε άλλα θέματα, ήθικης τάξεως ή οικονομικά, ως παράγοντες της κρίσης. Έπικεντρώνουμε το ένδιαφέρον του αναγνώστη στις ήθικες αξίες και στη χριστιανική διδασκαλία ως πηγή των αξιών αυτών, οι οποίες έχουν καταρρακωθεί από μεγάλο μέρος των νέων μας και από όρισμένους δῆθεν «διανοητές», που έχουν τό «πάνω χέρι» στη διαμόρφωση των νέων ιδεοληριών στα μέλη της κοινωνίας.

Ο έπηρεασμός των νέων γενεών συντελείται προοδευτικά και με συντονισμό, έτσι ώστε να μη δημιουργείται απότομη αλλαγή των καταστάσεων, που θα δημιουργούσαν πιθανόν έντονες αντιδράσεις από όρισμένους ανθρώπους, κατέχοντες υπεύθυνες πολιτικές θέσεις. Στη σημερινή εποχή, για πολλούς, επιτυχημένος άνθρωπος στη σημερινή κοινωνία στη χώρα μας θεωρείται αυτός που γνωρίζει και εφαρμόζει μεθόδους για να άνελιχθεί, ασχέτως προσόντων, σε υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, υψηλής οικονομικής απόδοσης και προσωπικής προβολής. Αυτός που δεν τον ενδιαφέρει αν οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί αντίκεινται στις ήθικες αξίες. Τον ικανοποιεί ή επιτυχής έκβαση της κάθε ενέργειάς του. Στόν στενό κύκλο των γνωριμιών του κάνει τον ήθικό άνθρωπο, κατακρίνοντας πολλούς άλλους, ανταγωνιστές του. Ίσχυρίζεται ότι αυτοί χάλασαν την κοινωνία, ενώ αυτός είναι υπέρμαχος των σωστών ενεργειών του. Τέτοιοι άνθρωποι υπάρχουν αρκετοί στην ελληνική κοινωνία. Άς μὴν ξεχνάμε ότι αυτοί προσπαθούν να τα έχουν καλά με την επίσημη Έκκλησία. Όχι όλοι, αλλά πολλοί θεωρούν απαραίτητο προσόν αυτό, με στόχο πάντα να επηρεάσουν μερικούς άφελους.

Θὰ ἀντιτείνει ἴσως κάποιος ὅτι ἡ κοινωνίας πάντα εἶχε τέτοιους ἀνθρώπους, ἀναρχικὲς τῆς ἐξουσίας, πού καπιλεύονται μὲ κάθε τρόπο τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Πράγματι, σὲ κάθε ἐποχὴ ὑπῆρχαν τέτοιοι ἄνθρωποι. Ἡ διαφορὰ μὲ τὸ σήμερα εἶναι ὅτι τὰ παλαιὰ χρόνια αὐτοὶ ἦταν ὀλιγάριθμοι, μειοψηφία. Τοὺς γνώριζαν οἱ πολλοὶ καὶ τοὺς ἀπομόνωναν ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ δρώμενα. Σήμερα, πού τὸ ποσοστὸ τους εἶναι μεγάλο, τὰ ὅποια ἀντίβαρα δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐναντιωθοῦν στὶς δολιότητές τους. Ἐπὶ πλέον, οἱ σημερινοὶ νεοέλληνες συνήθως δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὶς συμπεριφορὲς ἄλλων καὶ εἶναι περιχαρακωμένοι στὸ πολὺ στενὸ τους περιβάλλον.

Εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἀντικρούουν τὶς καινοφανεῖς καὶ ἀνήθικες, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀπόψεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ὅμως δὲν «ἀκούγονται» στὸ εὐρὺ κοινό, διότι δὲν ἔχουν τὸ κατάλληλο βῆμα νὰ ἀκουστοῦν, καὶ ὅταν τὸ ἐπιχειροῦν, ἀμέσως οἱ «καλοθελητές» σπεύδουν νὰ τοὺς ἐξουδετερώσουν μὲ κάθε ψεῦδος, ἐπηρεάζοντας τὴν κοινὴ γνώμη.

Τελευταῖο γεγονός πού ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι αὐτὸ πού συνέβη μὲ τὴν ἀνάρτηση σὲ σταθμοὺς τοῦ μετρὸ τῆς Ἀθήνας τῆς ἀφίσας πού σχετιζόταν μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἀμβλώσεων, ὅπως τὸ ἔχουν περιγράψει εἰδικοὶ ἐπιστήμονες. Τὴν ἀφίσα εἶχε ἀναρτήσει τὸ κίνημα «Ἀφῆστέ με νὰ ζήσω», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 19 Ὁρθόδοξα Χριστιανικὰ Σωματεῖα καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀνώτατης Συνομοσπονδίας Πολυτέκνων Ἑλλάδος.

Ἀποτέλεσμα τῆς καμπάνιας τῆς ἀφίσας ἦταν ὅτι τὴν ἴδια ἡμέρα ὁ ἀρμόδιος Ὑπουργὸς Μεταφορῶν καὶ

‘Υποδομών έδωσε έντολη στη διοίκηση του Μετρώ να κατέβει ή άφίσα αὐτή, με κύριο ἐπιχείρημα ὅτι «δικαίωμα τῆς γυναίκα εἶναι νά κάνει ἔκτρωση». Ἡ άφίσα ὁμως ἄλλα προέβαλλε. Ὁ κ. Ὑπουργός ἔδωσε έντολη νά κατέβει ή άφίσα, χωρίς προφανώς νά γνωρίζει τί άνέφερε αὐτή. Ἀκόμη, δέν ἔλαβε ὑπόψη του τό «Διεθνές Σύμφωνο γιά τά Ἀτομικά καί Πολιτικά Δικαιώματα», οὔτε τό ἄρθρο 10 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης γιά τήν προάσπιση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τῶν θεμελιωδῶν Ἐλευθεριῶν. Προξενεῖ άπορία καί θλίψη ή ἐνέργεια τοῦ κ. Ὑπουργοῦ.

Τό πιό σημαντικό στό θέμα αὐτό εἶναι ὅτι πολλοί δημοσιογράφοι, οἱ ὁποῖοι γιά πολλά ἄλλα θέματα κόπτονται ὑπέρ τῆς ἔλευθερίας ἔκφρασεως τῶν ἀνθρώπων καί ὑπέρ τῆς προάσπισης τῶν δικαιωμάτων καί τῶν θεμελιωδῶν ἔλευθεριῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνορχηστρωμένοι ἔξῃραν τήν ἐνέργεια αὐτή τοῦ κ. Ὑπουργοῦ, ὑποστηρίζοντας ὅτι ή άφίσα εἶχε πολλά ψεῦδη! Ἐπιπλέον, βρῆκαν τήν εὐκαιρία μερικοί ἐξ αὐτῶν νά καταφερθοῦν ἐναντίον τῶν Χριστιανικῶν Ὁργανώσεων με γελοιότητες καί ψεῦδη, γιά τά ὁποῖα ὁ κάθε καλόπιστος ἄνθρωπος ἔβλεπε τήν προσωπική ἐμπάθεια τοῦ γράφοντος. Σέ μιᾶ καθημερινή συντηρητική ἐφημερίδα βρέθηκαν τρεῖς δημοσιογράφοι νά γράψουν κακόβουλα ἄρθρα γιά τό γεγονός αὐτό τῆς άφίσας. Ἡ ἴδια ἐφημερίδα σέ ἄρθρο-άνταπόκριση ἀπό Συνέδριο τῆς Γυναικολογικῆς Ἐνδοκρινολογίας ἔγραφε: (15/2/2017): «Σέ σταθερά ὑψηλά επίπεδα κυμαίνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἀμβλώσεων στήν Ἑλλάδα. Ἐκτιμᾶται ὅτι ὁ ἐτήσιος ἀριθμός στή χώρα μας ἀγγίζει τίς 150.000, με τό 25% αὐτῶν νά ἀφορᾷ νεαρά κορίτσια μικρότερα

τῶν 16 ἐτῶν». Ἡ ἴδια ἐφημερίδα δημοσίευσε ἄρθρα δημοσιογράφων τῆς γιά τό θέμα τῆς άφίσας, ὑποστηρίζοντας ὅτι ή άφίσα ἔχει ψευδή στοιχεία! Ὁ ἀναγνώστης ἄς βγάλει τά συμπεράσματά του. Δυστυχῶς ὁμως αὐτοί εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποῦ διαμορφώνουν τήν κοινή γνώμη στίς κοινωνίες μας. Πολὺς κόσμος δέν ἀντιδρᾷ ἐμφανῶς, με τή δικαιολογία μὴ τυχόν χαρακτηρισθεῖ ὅτι ἀνήκει σέ κάποιο ἀντιπολιτευόμενο τήν κυβέρνηση κόμμα. Ὅμως σέ κατ’ ἰδίαν συζητήσεις ἐκφράζονται ἀνοικτά, καυτηριάζοντας τήν προβληματική κατάσταση ποῦ ἐπικρατεῖ.

Νά λοιπόν πῶς μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε τή σημερινή ἑλληνική κοινωνία. Δέν εἶναι μόνον αὐτά ποῦ ἀναφέρθηκαν πῶ πάνω. Εἶναι τόσα ἄλλα, μεγάλα ἢ μικρότερα, ποῦ σημαδεύουν καθημερινά τή ζωή μας. Πολλοί ἀναρωτιοῦνται: Μέχρι ποῦ θά πάει αὐτό τό κατρακύλισμα τῆς κοινωνίας μας; Πῶς καί με ποιους θεσμούς πρέπει νά ἐμποτισθεῖ ή κοινωνία μας σήμερα, γιά νά ἀρχίσει νά διαφαίνεται κάποια βελτίωση; Ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι χρειάζεται νά ἀναληφθεῖ μιᾶ «ἐκστρατεία» ἐνημέρωσης, κατ’ ἀρχάς, τοῦ κόσμου. Χρειάζεται χρόνος καί τρόπος ἐνεργειῶν ἀπό ἡθικούς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι θά εἶναι πρόθυμοι νά θυσιάσουν πολλά ἀπό τή ζωή τους, γιά νά ἀφιερωθοῦν σέ ἕνα νέο χριστιανικό ἱεραποστολικό κίνημα, μέσα στή χώρα μας, τό ὁποῖο θά ἐνισχύσει τίς ἤδη ὑπάρχουσες Ὁρθόδοξες Χριστιανικές Δυνάμεις.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΜΒΡΙΑΣ
Ὁμότιμος Καθηγητής
τοῦ Γεωπονικοῦ Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΙΣΤΙΣ ΩΣ ΑΝΤΙΔΟΤΟ ΣΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ

Η ἐνσκήψασα πανδημία τοῦ κορωνοϊοῦ ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ πολλές καὶ ποικίλες προσεγγίσεις της. Πῶς πρέπει νὰ τὴν βλέπει – προσεγγίζει, ὅμως, ἓνας πιστὸς χριστιανός;

Κατὰ πρῶτον, οἱ πιστοὶ ἀναγνωρίζουμε, ὅπως εὐστοχα ἐσημείωσε ὁ π. Ζαχαρίας τοῦ Ἑσσεξ, τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ σὲ αὐτὴν τὴν πανδημία. Ὁ Θεὸς μᾶς προσκαλεῖ σὲ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή, ἔνεκα τῆς μεγάλης μας ἀποστασίας καὶ τῆς ἐγκολπώσεως τῆς ἁμαρτίας: «*ἰδοὺ οἱ μακρύνοντες ἑαυτοὺς ἀπὸ Σοῦ ἀπολούνται, ἐξωλόθρευσας πάντα τὸν πορνεύοντα ἀπὸ σοῦ*» (Ψαλμ. 72: 27), μᾶς διδάσκει ἡ Π. Διαθήκη. Ὅσοι ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν Θεὸ χάνουν τὴν οὐσία τῆς ζωῆς τους, ἔστω καὶ ἐὰν βιολογικῶς ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται καὶ νὰ ἐπιβιώνουν. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριός μας, ἐρμηνεύων τὸ περιστατικὸ τῆς πτώσεως ἐνὸς οἰκοδομήματος καὶ τοῦ θανάτου κάποιων ἀνθρώπων, ρωτοῦσε τοὺς μαθητὲς Του: «*Δοκεῖτε ὅτι οἱ Γαλιλαῖοι οὗτοι ἁμαρτωλοὶ παρὰ πάντας τοὺς Γαλιλαίους ἐγένοντο, ὅτι τοιαῦτα πεπόνθασιν; οὐχί, λέγω ὑμῖν, ἀλλ' ἐὰν μὴ μετανοήσετε, πάντες ὁμοίως ἀπολεισθε*» (Λουκ. 13: 4-5). Ἡ ἁμαρτία ὁδηγεῖ στὸν θάνατο· ἀρχικῶς τὸν θάνατο τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ δεύτερον καὶ στὸν θάνατο τοῦ σώματος.

Ἡ πανδημία ἀποκαλύπτει τὸ πόσο ὑποτονικὴ καὶ ἀσθενικὴ εἶναι ἡ πίστις μας. Ἐνῶ διαβάζουμε στὸ Εὐαγγέλιο ὅτι «*σημεῖα δὲ τοῖς πι-*

στεύσασι ταῦτα παρακολουθήσει· ἐν τῷ ὀνόματί μου δαιμόνια ἐκβαλοῦσι· γλώσσαις λαλήσουσι καιναῖς· ὄφεις ἀροῦσι· κἂν θανάσιμόν τι πῖωσιν, οὐ μὴ αὐτοὺς βλάβει· ἐπὶ ἀρρώστους χεῖρας ἐπιθήσουσι, καὶ καλῶς ἔξουσιν» (Μάρκ. 16: 18), δὲν πιστεύουμε ὅτι αὐτὰ μποροῦν νὰ συμβοῦν καὶ νὰ ἰσχύουν καὶ σὲ ἐμᾶς. Οὐτε ἀποδεχόμεστε τὸ ἄλλο λόγιό τοῦ Κυρίου μας, ὅτι «*ἰδοὺ δίδωμι ὑμῖν τὴν ἐξουσίαν τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ, καὶ οὐδὲν ὑμᾶς οὐ μὴ ἀδικήσῃ*» (Λουκ. 10: 19). Αἰσθανόμεστε σὰν νὰ μὴν ὑπάρχει ὁ Θεὸς καὶ ἡ πρόνοιά Του.

Ἡ ἀτροφικὴ μας πίστις μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μία ὑπερβολικὴ φοβία γιὰ τὴν διατήρησι τῆς βιολογικῆς μας ζωῆς. Καὶ πάλι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ἀλήθεια τῆς θείας προνοίας: «*Μὴ φοβηθῆτε ἀπὸ τῶν ἀποκτεννόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτείνει· φοβήθητε δὲ μᾶλλον τὸν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γεέννῃ. Οὐχὶ δύο στρουθία ἀσσαρίου πωλεῖται; Καὶ ἐν ἐξ αὐτῶν οὐ πεσεῖται ἐπὶ τὴν γῆν ἄνευ τοῦ πατρὸς ὑμῶν. Ὑμῶν δὲ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς πᾶσαι ἡριθμημέναι εἰσὶ. Μὴ οὖν φοβηθῆτε· πολλῶν στρουθίων διαφέρετε ὑμεῖς*» (Ματθ. 10: 28-30). Γι' αὐτὸ ἡ πεποιθησις ὅτι τίποτε δὲν γίνεται χωρὶς τὴν θέλησι καὶ τὴν ἐγκρισί τοῦ Θεοῦ ἐξορίζει τὸν φόβο καὶ τὴν ὀλιγοπιστίαν ἀπὸ τὶς καρδιές μας.

Ἡ ζωὴ, κατὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἐμπειρίαν τῆς Ἐκκλησίας μας,

εἶναι ὁ καρπὸς τῆς συσχετίσεώς μας μετὰ τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς, δηλαδὴ μετὰ τὸν Θεό, ἄλλως δὲν θεωρεῖται ζωή. «Ὅς ἐὰν ζητήσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σώσαι, ἀπολέσει αὐτήν, καὶ ὃς ἐὰν ἀπολέσῃ αὐτήν, ζωογονήσει αὐτήν» (Λουκ. 17: 33). Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀναλύει μετὰ βαθύνοια τὴν διδασκαλίαν αὐτή. «Ὁ Κύριος νεκροὺς εἶπε τοὺς ἐν τῷ ματαίῳ τούτῳ κόσμῳ ζῶντας ... ὥς κατὰ ψυχὴν νενεκρωμένους. Καθάπερ γὰρ ὁ χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος θάνατός ἐστι τοῦ σώματος, οὕτως ὁ χωρισμὸς τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῆς ψυχῆς θάνατός ἐστι τῆς ψυχῆς· καὶ οὗτός ἐστι κυρίως θάνατος, ὁ τῆς ψυχῆς. Τοῦτον γὰρ ἐδήλου καὶ διὰ τῆς ἐν τῷ παραδείσῳ ἐντολῆς, ὅτε ἔλεγεν ὁ Θεὸς πρὸς τὸν Ἀδάμ· ἢ δ' ἂν ἡμέρᾳ φάγῃς ἀπὸ τοῦ ἀπηνόρου ξύλου, θανάτῳ ἀποθανῇ. Τότε γὰρ ἐθανατώθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, διὰ τῆς παραβάσεως χωρισθεῖσα τοῦ Θεοῦ. Κατὰ σῶμα γὰρ ζῶν διετέλεσεν ἀπὸ τότε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς μέχρι τριάκοντα καὶ ἑνακοσίων ἑνιαυτῶν»¹.

Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος πειραζόμενος στὴν ἔρημο ὑπὸ τοῦ διαβόλου εἶπε τὴν φράσιν ὅτι «οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος ...» (Ματθ. 4: 4). Ἐννοοῦσε ὅτι δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ διατήρησις τῆς βιολογικῆς ζωῆς διὰ τῆς σωματικῆς τροφῆς. Χρειάζεται καὶ τροφή ἡ ψυχῆ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ σῶμα του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι λυπηρὰ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν λατρευτικῶν πράξεων τῆς Ἐκκλησίας διὰ νόμου τῆς Πολιτείας καὶ ἀποδευκνύει τὴν ἄγνοια τῶν κυβερνώντων γιὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν σημασίαν τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν χριστιανῶν στὴν θείαν Εὐχαριστία, τὴν ζῶσα καὶ ζωτικὴ

τροφή τῆς ψυχῆς. «Ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνετε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς» (Ἰω. 6: 53). Καὶ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἐπισημαίνει τὴν τουλάχιστον ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος συμμετοχὴν μας στὴν θεραπεία, τὴν ὁποία προσφέρει ἡ κοινὴ λατρεία, καὶ πολλῶν μᾶλλον τὸ Ποτήριον τῆς Ζωῆς: «Καὶ γὰρ ἄτοπον καθ' ἑκάστην ἡμέραν τραυματιζομένους ἐν ἀγοραῖς, ἐν οἰκίαις, ὑπὸ φίλων, ὑπὸ συγγενῶν, ὑπὸ ἐχθρῶν, ὑπὸ γειτόνων, ὑπὸ οἰκετῶν, ὑπὸ γυναικός, ὑπὸ παιδίου, ὑπὸ οἰκείων λογισμῶν, μηδὲ ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος ἀπάσης ὑπὲρ τῆς θεραπείας τῶν τραυμάτων ἐκείνων φροντίζειν, καὶ ταῦτα εἰδὼτας ὡς ἀδάπανός τε καὶ ἀνόδυνος οὗτος τῆς θεραπείας ὁ τρόπος»².

Κατακλείουμε μετὰ ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο τοῦ 3ου αἰῶνος, στὸ ὁποῖο φαίνεται τὸ πῶς ἀντιμετώπιζαν οἱ πιστοὶ χριστιανοὶ τὴν ἐπιδημίαν τῆς ἐποχῆς τοὺς καὶ πῶς οἱ εἰδωολάτρεις. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ κἀνῃ τὶς συγκρίσεις καὶ νὰ ἐξάγῃ τὰ συμπεράσματά του:

«Τώρα πραγματικὰ ὅλα θρηνοῦν καὶ ὅλοι πενθοῦν, καὶ ὁλόγυρα στὴν πόλιν ἀκούγονται γοερὰ κλάματα ἐξαιτίας τοῦ πλήθους ἐκείνων ποὺ ἔχουν πεθάνει καὶ πεθαίνουν κάθε μέρα ... Οἱ περισσότεροι λοιπὸν ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς μας ἀπὸ πολλὴ μεγάλη καὶ ἀδερφικὴ ἀγάπη, ἀφοσιωμένοι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο καὶ χωρὶς νὰ ὑπολογίζουσι τὶς συνέπειες γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἔκαναν ἐπισκέψεις στοὺς ἄρρωστους, τοὺς προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους, τοὺς περιποιούνταν ἐν Χριστῷ καὶ πέθαιναν πολὺ εὐχαρίστως μαζί τους, ἀφοῦ

1. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρὸς Ξένιν μοναχὴν*, 8-9, (Συγγράμματα, τόμ. Ε', σ. 196-197).

2. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὴν παραβολὴν τῶν μυρίων ταλάντων*, β' (PG 51, 19).

προηγουμένως πάθαιναν μόλυνση από την έπαφή τους με τους άλλους, κολλούσαν την άρρώστια από τους πλησίον καί, με τη θέλησή τους, δοκίμαζαν τους πόνους. Και πολλοί, αφού περιποιήθηκαν τους άλλους στην άρρώστια τους και τους έδωσαν δύναμη, οί ίδιοι πέθαιναν, μεταφέροντας κατά κάποιο τρόπο το θάνατο εκείνων στους εαυτούς τους. Οί ἄριστοι λοιπόν από τους αδελφούς μας και μερικοί πρεσβύτεροι και διάκονοι και λαϊκοί με αυτό τον τρόπο έφυγαν από τη ζωή, επαινούμενοι πολύ, έτσι ώστε και αυτό το είδος του θανάτου, που ήταν αποτέλεσμα μεγάλης ευσέβειας και δυνατής πίστεως, να μη φαίνεται καθόλου ότι είναι κατώτερο από το μαρτύριο. Και αφού με άπλωμένα χέρια σήκωναν τὰ σώματα τῶν ἁγίων στην ἀγκαλιά τους, και τους έκλειναν τὰ μάτια και τὰ στόματα και τους μετέφεραν πάνω στους ὤμους, και τους σαβάνωναν και τους έλουζαν και τους στόλιζαν με τη νεκρική στολή, μετά από λίγο χρόνο, τὸ ἴδιο γινόταν και σ' αυτούς, γιατί, πάντοτε εκείνοι που απέμεναν

στη ζωή, ἀκολουθοῦσαν στο θάνατο αυτούς που πέθαιναν προηγουμένως. Οί εἰδωολάτρες ὁμως ἔκαναν τελείως τὰ ἀντίθετα· ἔδιωχναν ἀκόμη και εκείνους που μόλις ἄρχιζαν νὰ ἀρρωσταίνουν, και ἀπέφευγαν τους ἀγαπημένους τους και τους πετοῦσαν στους δρόμους μισοπεθαμένους, και τους νεκρούς τους ἔριχναν ἀταφους στὰ σκουπίδια, στην προσπάθειά τους νὰ μὴν τους πλησιάσει ὁ θάνατος, πρᾶγμα που δὲν ἦταν εὔκολο νὰ ἀποφύγουν, παρ' ὅλο ὅτι μηχανεύονταν πολλά (Τὰ δέ γε ἔθνη πᾶν τὸυναντίον. Καὶ νοσεῖν τε ἀρχομένους ἀπωθοῦντο, καὶ ἀπέφευγον τοὺς φιλήτάτους, κἂν ταῖς ὁδοῖς ἐρρίπτουν ἡμιθνήτας, καὶ νεκροὺς ἀτάφους ἀπεσκυβαλίζοντο, τὴν τοῦ θανάτου διάδοσιν καὶ κοινωνίαν ἐκτρεπόμενοι, ἦν οὐκ ἦν καὶ πολλὰ μηχανωμένοις ἐκκλῖναι ῥάδιον)»³.

I. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

3. Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, *Εορταστική ἐπιστολή πρὸς τοὺς ἀδελφούς της Ἀλεξανδρείας*, ἐν: *Φάκελος Μαθήματος Θρησκευτικὰ Ἀ' Λυκείου*, σ. 117 καὶ ΒΕΠ 17, 217-218.

Ἡ ἀνανέωση τῆς συνδρομῆς μπορεῖ νὰ γίνει με τοὺς ἑξῆς τρόπους:

Γιὰ συνδρομὴ Ἑσωτερικοῦ

- Μὲ κατάθεση στὴν τράπεζα Eurobank, στὸν λογαριασμὸ ποὺ διατηρεῖ ἡ Χριστιανικὴ Ἑνωσις Ἀκτίνων ὑπ' ἀριθμ.: 0026-0201-94-0100366081 (IBAN: GR1102602010000940100366081). Νὰ ζητᾶτε νὰ σημειώνεται ρητῶς τὸ ὀνοματεπώνυμό σας στὴν Αἰτιολογία.
- Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ (Καρύτση 14, 105 61 Ἀθήνα). Προβλέπεται ἐπιβάρυνση μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.
- Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ἔντυπο ταχυπληρωμῆς ποὺ συναποστέλλεται μὲ τὸ τελευταῖο τεῦχος κάθε χρονιάς γιὰ ὅσους ἔχουν ὀφειλὴ.

Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ὁ δὲν προβλέπεται ἐπιβάρυνση μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.

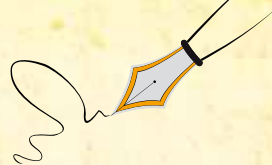
- Στὰ Βιβλιοπωλεῖα «ΖΩΗ» καὶ συνεργαζόμενα βιβλιοπωλεῖα.
- Σὲ κατὰ τόπους συνεργάτες καὶ ἀντιπροσώπους, οἱ ὅποιοι καὶ θὰ κόβουν σχετικὲς ἀποδείξεις.

Γιὰ συνδρομὴ Ἐξωτερικοῦ

Παρακαλοῦμε μὴν ἀποστέλλετε ἐπιταγές, γιατί ἀδυνατοῦμε νὰ τὶς εἰσπράξουμε. Ἡ συνδρομὴ μπορεῖ νὰ κατατεθεῖ μὲ τραπεζικὸ ἔμβασμα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ χρειαστεῖτε εἶναι:

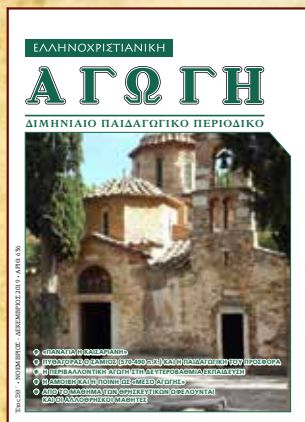
– IBAN: GR1102602010000940100366081
– BIC/Swift Code: ERBKGRAA

Ή αξίζει νά διαβάσετε

Τò μηνιαίο Ὁρθόδοξο Χριστιανικό Περιοδικό με τὴν ἱστορία τῶν 100 χρόνων του κοντά στὸν ἑλληνικὸ λαό.

Περιοδικό με ἱστορία 60 ἐτῶν, πού ἀπευθύνεται στὴ γυναῖκα, στὴν πνευματική καὶ κοινωνική της παρουσία.

Ένα περιοδικό – πολύτιμος συμπαράστατης για εκπαιδευτικούς και γονείς.

Νεανικό περιοδικό τῆς “Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως” – με τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καὶ τὴ σφραγίδα τῆς πίστες καὶ τῆς παιδείας.

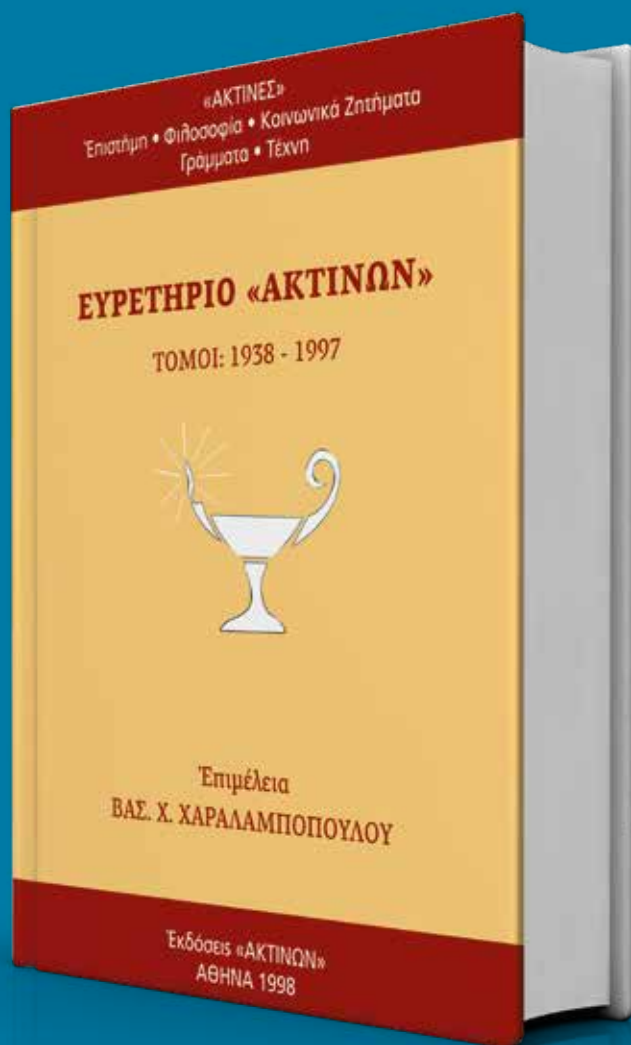
Τò μηνιαίο παιδικό περιοδικό πού κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 1946 – ἓνας πολὺτιμος πνευματικὸς φίλος γιὰ τὰ Ἑλληνόπουλα.

ΚΩΔΙΚΟΣ:
01 1692

«ΑΚΤΙΝΕΣ»
ΚΑΡΥΤΣΗ 14, Τ.Τ. 10561
ΑΘΗΝΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ:
όλοι οί τόμοι τοῦ περιοδικοῦ «Ἀκτῖνες»
καθώς καί τό εὔρετήριο τῶν ἐτῶν 1938-1997

«Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων»
Καρύτση 14, 105 61 Ἀθήναι, Τηλ. 210 32.35.023